

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

HİTİTLERDE TARIM VE HAYVANCILIK

Hülya KAYAÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
MAYIS-2019**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

HİTİTLERE TARIM VE HAYVANCILIK

DANIŞMAN: Dr. Öğr. Üyesi Pınar BÜLBÜL
JÜRİ : Doç Dr. Erkan DÜNDAR
JÜRİ : Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit KAVAK

Hülya KAYAÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
MAYIS-2019**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

HİTİTLERDE TARIM VE HAYVANCILIK

Hülya KAYAÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No :

**Bu Tez...../...../..... Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği/Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.**

**Dr. Öğr. Üyesi Pınar
BÜLBÜL
BAŞKAN**

**Doç. Dr. Erkan DÜNDAR
ÜYE**

**Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit
KAVAK
ÜYE**

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

**Prof. Dr. Ahmet EYİCİL
Enstitü Müdürü**

Bu çalışma.....tarafından
desteklenmiştir.
TezNo:.....

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HİTİTLERDE TARIM VE HAYVANCILIK

Hülya KAYAÖZ

Danışman : Dr.Öğr. Üyesi Pınar BÜLBÜL

Yıl : Mayıs 2019, Sayfa : VII +57

Jüri : Dr. Öğr. Üyesi Pınar BÜLBÜL (Başkan)

: Doç. Dr. Erkan DÜNDAR (Üye)

: Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamit KAVAK (Üye)

Hititlerin Anadolu'ya yerleşmelerinin ve yaşamalarının oldukça uzun bir süreci takip etmesi, hem kültür hem de etnik bakımdan nitelikli bir sürece hâkim olunmasına, başarılı çalışmaların yapılmasına ve ilerlenmesine yardımcı olmuştur. Hititlerin geçim kaynaklarının başlıca olanları tarım ve hayvancılık faaliyetleridir. Bu faaliyetlerde önemli bir başarıyı elde edecek sistemin oluşturulması ise gerekli bir durum olarak görülmüştür. Özellikle de kutsal inançları ve kanun kapsamında dikkate aldıkları nitelikler, tarıma ve hayvancılığa gerekli özeni göstermenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Aksi halde ölüm cezasına kadar giden uygulamalar, en önemli dikkate değer faktörler içerisindedir. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde hataların en az düzeyde tutulması ve en başarılı ölçüde sonuçların alınması gerekliliği, bu tür bir faaliyette halk açısından “üretim sistem mekanizması” içerisinde değerlendirilmesine ortam hazırlamıştır. Bu şekilde “ev” denilen kavramlar Hititlerde, üretim mekanizmasının en önemli girdileri olarak kendisini ortaya koymaktadır. Araştırma çerçevesinde bu yönde, en küçük sistemin öneminden, karma çiftlik yapılarına ve hayvancılık faaliyetlerine kadar irdelemeler yapılmıştır. Ayrıca en önemli potansiyel baz alınarak daha sistemli bir yapının oluşturulmasına kadar geçen unsurların da üzerinde yoğunlaşma gösterilmiş ve araştırmalar yapılmıştır. Böylece Hititlerde yalnızca tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ve bu yönde önemli olan nitelikler dikkate alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Tarım, Hayvancılık, Ekonomik Faaliyeti, Kutsal İnanç

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY**

ABSTRACT

MA THESIS

AGRICULTURE AND LIVESTOCK IN HITTITES

Hülya KAYAÖZ

Supervisor :Asisst. Prof.Dr. Pınar BÜLBÜL

Year :May 2019, Pages : VII + 57

**Jury :Asisst. Prof.Dr. Pınar BÜLBÜL (Chairperson)
: Assoc. Prof. Dr. Erkan DÜNDAR (Member)
: Asisst. Prof.Dr. Abdulhamit KAVAK (Member)**

The fact that the Hittites settled in Anatolia and their life was followed by a long period of time has helped to conduct a successful and qualified work both in terms of culture and ethnically quality. The main livelihoods of the Hittites are agriculture and animal husbandry activities. The establishment of a system that will achieve a significant success in these activities is seen as a necessary situation. In particular, their sacred beliefs and the qualities they consider within the scope of the law emphasize the need to pay due attention to agriculture and animal husbandry. Otherwise, applications leading to the death penalty are among the most notable factors. The necessity of keeping the errors to a minimum and obtaining the most successful results in the activities of agriculture and animal husbandry has prepared the environment for the evaluation of this kind of activity within their production system mechanism for the public. In this way, the term home reveals itself as the most important part of the production mechanism in the Hittites. Within the framework of their search, in this direction, the importance of the smallest system, mixed farm structure and livestock activities have been examined. In addition, based on the most important potential, a more systematic structure has been concentrated and research has been carried out on the elements. Thus, only the agricultural and stock breeding activities in the Hittites and the qualities that are important in this direction have been taken into consideration.

Keywords: Hittites, Agriculture, Livestock, Economic Activity, Holy Belief

ÖN SÖZ

Hititler geçen 500 yıllık süreçte, Geç Bronz Çağı olarak ifade edilen dönemde (MÖ. 1750 – 1200) Anadolu'nun büyük bir kısmı ile Kuzey Suriye ile Mezopotamya'nın batısını kapsayan bölgede hüküm sürmüşlerdir. Bu süreçte Hitit İmparatorluğu, Anadolu'da ve tüm Yakın Doğu'da gücünü zirveye ulaştırmıştır. Hitit Devleti'nin güçlü bir pozisyona ulaşmasının altında güçlü bir siyasi irade kadar tarım ve hayvancılığa dayalı güçlü bir ekonomik alt yapıya da sahip olması gerektiğinden yola çıkılarak konu ele alınmaya çalışılmıştır.

Hititlerde Tarım ve Hayvancılık adlı çalışmada da, Anadolu'da ilk siyasi birliği sağlayan halkların kurduğu Hitit Devleti'nin coğrafi, siyasi, toplumsal yapısının inanç ve üretim arasında oluşturduğu bağı ele almaktır. Bu doğrultuda Hititlerin mevcut üretim tekniklerini ve tarımsal çeşitliliği nasıl geliştirdikleri incelenecektir. Eskiçağda olduğu gibi günümüzde de önemli olan üretim ve yönetimi olgusunun mevcut kaynaklar ve dokümanlar doğrultusunda günümüze yansımaları incelenmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmanın belirlenmesinde ve çalışma esnasında en büyük desteği aldığım değerli meslekdaşım Taner ATALAY'a, birlikte çalıştığım Arkeolog Ahmet BEYAZLAR'a, teze yaptığı katkılardan dolayı tez danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Pınar BÜLBÜL'e, desteklerinden dolayı Doç. Dr. Erkan DÜNDAR'a ve Dr. Öğr. Üyesi Abdülhamit KAVAK'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca çalışmalarım sırasında maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen aileme de çok teşekkür ediyorum. Bu çalışmanın, bizden sonra yapılacak olan çalışmalara rehberlik edebileceği kanaatindeyiz.

Hülya KAYAÖZ
Mayıs-2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR LİSTESİ	VI
EKLER LİSTESİ	VII
GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
1.2. Araştırmanın Kapsamı	2
1.3. Araştırmanın Yöntemi	3
2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR	4
3. HİTİTLERE GENEL BAKIŞ	7
3.1. Hititlerin Kökeni ve Tarihi	7
3.2. Hitit Siyasi Tarihi	8
3.3. Hititlerin Tarihsel Süreçteki Yeri ve Önemi	13
3.4. Hititlerin İnanç Sistemi	13
3.4.1. Hititlerin Tanrıları	14
3.4.1.1. Gök (Fırtına) Tanrısı	16
3.4.1.2. Tanrıça	17
3.4.1.3. Yerel Tanrılar	18
3.4.1.4. Hayvan Tanrıları	18
3.4.2. Hititlerde Tanrı Kültleri	19
3.4.3. Hititlerde Doğa ile İlgili İnançlar	19
3.4.4. Hititlerin Anadolu'da Kurmuş Oldukları Ekonomik ve Sosyal Sistem	20
3.4.4.1. Hititlerin ve Yerli Anadolu Halkının İnanç Sistemi	21
3.4.4.2. Anadolu'da Merkezî Sistem Yapısının Oluşturulması	21
3.4.4.3. Hitit Devleti'nde Üretim ve Ekonomi	22
4. HİTİTLERİN TARIMINA YÖNELİK İNCELEME	24
4.1. Hitit Ekonomisinde Tarım	25
4.1.1. Tarlaların Sürülmesi, Ekilmesi, Sulanması ve Ürünlerin Hasat Edilip Depolanması	26
4.1.2. Ziraat Aletlerinin ve Yetiştirilen Tarım Ürünlerinin Değerlendirilmesi	27
4.2. Hititlerin Ekonomik Etkinliklerinde Tarımın Tarihsel Süreci	28
4.3. Hititlerin Günlük Yaşantılarında İktisadi İlişkiler Açısından Tarım	28
4.3.1. Tarımda Ürün ve Arazi Fiyatlandırmaları	29
4.3.2. Tarım Ürünlerinin Fiyatlandırmasında Dikkate Alınan Unsurlar	30
4.3.3. Tarım Ürünlerine İlişkin Yasal Çerçevenin İncelenmesi	30
4.4. İşgücü Fiyatlandırmalarının Tarıma İlişkin Değerlendirilmesi	30
4.5. Tarıma Yönelik Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım Sistemleri	32
4.5.1. Gelir Kaynakları ve Gelirlerin Başkente Akışının Sağlanması	33
4.5.2. Gelirlerin Depolanmasının Gerçekleştirilmesi ve Dağıtım İşlemleri	33
4.6. Hititlerde Tarımsal Faaliyetlerin Vergi ve Askeri Harcamalarla İlişkisi	34
4.7. Hititlerde Tarımsal Ekonominin Başarısı	34
4.7.1. Karma Çiftçilik Yapılarının Geliştirilmesi	35
4.7.2. Tarımsal Üretimin Önemi ve Geliştirilmesi	36
5. HİTİTLERİN HAYVANCILIĞINA YÖNELİK İNCELEME	37
5.1. Hitit Ekonomisinde Hayvancılık Faaliyetleri	37

5.2. Hititlerin Hayvancılığın Tarihsel Süreci.....	38
5.3. Hititlerin Günlük Yaşantısında İktisadi Ölçümlerde Hayvancılık.....	41
5.3.1. Hayvancılık Yetiştiriciliklerinin İncelenmesi.....	41
5.3.2. Hayvan Yetiştiriciliği Fiyatlandırmasında Değerlendirilen Unsurlar.....	45
5.4. Hititlerde Hayvancılığın Öneminin Tarım Açısından İncelenmesi.....	45
5.5. Hititlerde Çiftliklerin Öneminin Hayvancılığa Bağlı Değerlendirilmesi	46
5.6. Hititlerde Hayvancılık Faaliyetlerinin Yasal Çerçeve de Yaptırımları	46
5.7. Hititlerde Hayvancılığın Geliştirilmesi Açısından Eğitimin Yeri ve Önemi.....	48
SONUÇ VE TARTIŞMA.....	49
KAYNAKLAR	52
ÖZGEÇMİŞ	58
EKLER	59

KISALTMALAR LİSTESİ

A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren/Çevirenler.
Haz.	: Hazırlayan.
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
S.	: Sayı.
s.	: Sayfa.
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
vb.	: ve benzeri.
Yay.	: Yayımlayan.
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Atatürk Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
M.S.	: Milattan Sonra.
M.Ö.	: Milattan Önce
TTK.	: Türk Tarih Kurumu

EKLER LİSTESİ

HARİTALAR

- Harita-1: Anadolu Haritası
Harita-2: Hitit Çağında Anadolu
Harita-3: Anadolu
Harita-4: Anadolu
Harita-6: Anadolu
Harita-7: Hitit Çağında Yakınoğu

RESİMLER

- Res.1: Hitit Yasaları
Res.2: Depolama K pleri  rneklere
Res.3: Savaş Arabası
Res.4: Kült Vazosu Kabartmasında Boğanın Kurban Edilmesi
Res.5: İnanđktepe Vazosu'nun üstten dördüncü kabartmasında yer alan mutfak sahnesinde buğdayın taştan bir topuzla ezilişi
Res.6: Boğazköy-Yazılıkaya'daki Kaya Tapınağı'nda Tanrılar ve Tanrıçalar. Sol başta Hububat Tanrısı Halki
Res.7: Konya-Karah y k'te bulunan üzüm salkımı biçiminde bir lamba (Alp, 1999: 75)

GİRİŞ

Anadolu yarımadası, sahip olduğu konum gereği asırlar boyunca, insan ve hayvan topluluklarına bir geçiş üssü olmuştur. Bu coğrafyada yapılan arkeolojik araştırmalardan insan topluluklarının yerleşik döneme geçmeden önce avcı ve toplayıcı bir yaşam sürdükleri anlaşılmaktadır. Mezolitik, Neolitik ve Kalkolitik Dönemlerde de Anadolu coğrafyasında yaşam olduğuna dair mağaralar, kaya oyukları, akeramik yerleşim alanları, iskelet kalıntıları ve taş aletler gibi önemli bulgulara rastlanılmıştır. Bu dönemler arasındaki geçiş sürecinde avcılık ve toplayıcılığın tamamen terk edilmediği, yaşamsal amaçlı tarımsal faaliyetler başladığı anlaşılmıştır (Nissen, 2004: 21).

Hitit Devleti, Orta Anadolu platosunda M.Ö. 17. yüzyılın ilk dönemlerinde “Hatti Ülkesi” olarak anılan bölgede doğup gelişme göstermiştir. Hititler geçen 500 yıllık süreçte, Geç Bronz Çağı olarak ifade edilen dönemde (MÖ. 1750 – 1200) Anadolu’nun büyük bir kısmı ile Kuzey Suriye ile Mezopotamya’nın batısını kapsayan bölgede hüküm sürmüşlerdir. Bu süreçte Hitit İmparatorluğu, Anadolu’da ve tüm Yakın Doğu’da gücünü zirveye ulaştırmıştır. Bu devire tarihlenen belgelerde Hitit Kralı, Mısır ve Babil kralları ile eşit güçte olduğu anlaşılmıştır. Hitit Devleti’nin güçlü bir pozisyona ulaşmasının altında güçlü bir siyasi irade kadar tarım ve hayvancılığa dayalı güçlü bir ekonomik alt yapıya da sahip olması gerektiğinden yola çıkılarak bu çalışmada sözü edilen ekonomik faaliyetler irdelenerek günümüz bakış açısı ile yorumlanmaya çalışılacaktır.

Hititler sahip oldukları coğrafyada birbirinden farklı birçok kültürü bir araya getirerek siyasi birliği sağlamışlar ve birçok etnik ve kültürel unsuru kendi kültürleri içine harmanlamışlardır. Böylelikle farklı kültürler arasında sosyal etkileşim gelişmiş ve üretilen ürünlerin paylaşımı ile tarım ve hayvancılık alanında başarılı faaliyetlerde bulunmuşlardır (Taş, 2008: 74-75). Hititlerin oluşturduğu siyasi birliğin tarım ve hayvancılığın gelişimi, yetiştirilen ürünlerin çeşitliliği ve sosyal yapılarının ortak inanç çerçevesinde gelişimi açısından incelenecektir.

Hitit Devleti ekonomisi, döneminin şartlarının gereği olarak tarım ve hayvancılığa dayalı gelişmiştir. Bölgede üretilen tarım ürünleri arasında genel olarak arpa, buğday gibi tahıllar önceliği oluşturmuştur. Hayvancılıkta ise büyük ve küçükbaş hayvancılık yapılmış olup bu hayvanların hem gücünden hem de et, süt, yün gibi ürünlerinden faydalanılmıştır. Tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünlerin paylaşımı ve ticareti yapılmıştır. Bu konu da ürün ve hukukun paralel gelişimini göstermesi açısından irdelenecektir.

Hititlerin, siyasi ve dini törenlerinde kurban sunusu olarak hayvan yanında çeşitli tarım ürünlerini kullandıkları anlaşılmaktadır. Ekmek, şarap, bira gibi ürünlerin Hitit kültüründe kurban olarak kullanımları kendi üretimlerinin de kutsandığını göstermektedir (Sevinç, 2008: (b) 17). Bu konu doğa, tarım, hayvancılık ve insan döngüsü içinde kutsanmasının getirdiği katma değerler olarak topluma ve ekonomiye yansımaları çerçevesinde ele alınacaktır.

Ekonomide tarım ve hayvancılığın lokomotif olması ve geçim kaynaklarını oluşturan faktörler arasında bulunması, doğanın korunmasını ve yaşatılmasını gerekli kılmıştır. Yaşamsal faaliyetlerden olan tarımı korumak amacıyla Hitit yasalarında koruyucu yasa hükümleri getirilmiştir. Bunun yanında öngörülemez kuraklık, aşırı yağış ve yangın gibi doğal afetler de olmuştur. Kıtık, hastalık ve benzeri toplumu

olumsuz etkileyen olaylar karşısında insanların tanrıları kızdırdıkları yönündeki inanışlarının yansımaları ele alınacaktır.

Hitit Devleti'nin üretiminde, tarımdan sonra ikinci kaynak olarak hayvancılık gelmektedir. Yetiştirilen hayvanlar arasında hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvanların olduğu bilinmektedir. Sığır, domuz, at, eşek gibi büyükbaş hayvanların yanı sıra, koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar da yetiştirilmektedir. Kazılarda ortaya çıkarılmış olan Hitit çivi yazılı metinlerde de hayvan yetiştiriciliğinden bahsedilmektedir (Ertem, 1965: 242-244). Ayrıca yetiştirilen hayvanlardan, tarım faaliyetlerinde faydalanılması tarım ve hayvancılığın eş zamanlı gelişmesini sağlamıştır (Ünal, 1999: 209). Bunun yanı sıra Hititlerin aktif bir ticari hayatının olması, etkili bir tüccar zümresini ortaya çıkarmıştır. Bu konuda Hitit Yasaları'na getirilen düzenlemeler anlatılacaktır.

Hayvancılığın geliştirilmesi ile ticari hayat aktif bir noktaya ulaşmıştır (Deniz, 2015: 241). Üretimin artması ve değerlendirilmesi MÖ.17. yüzyılın ikinci yarısında Hitit Devletini doğurmuştur. Anadolu'da bir bütün olarak Hitit Devleti'nin doğması ile ticaret Hititlerin eline geçmiş ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı diye adlandırılan dönem sona ermiştir. Sağlanan birliğin gücü ile üretim ve ticaret eş zamanlı olarak gelişmiş ve ülkenin iktisadi faaliyetlerinden elde edilen gelirler kontrol altına alınmıştır. Hititlerin bölge üzerindeki hâkimiyeti ve ticari faaliyet geliştirmeleri ile güçlü bir idare tesis ettikleri anlaşılmaktadır (Ünal, 1997: 342). Bu konu da siyasi irade ve üretim bir bütün olarak ele alınarak Hitit yasalarının söz konusu faaliyetlere etkisi anlatılmaya çalışılacaktır.

Hititlerin tarım ve hayvancılık faaliyetleri adlı bu çalışmamızda konu ile ilgili önceki araştırmaların değerlendirilmesi yapılarak, Hititlerin Anadolu'ya yerleşmeleri ve yaşantılarının kendi toplumuna ve günümüze yansımaları değerlendirilecektir. Ayrıca Hititlerde tarım ve hayvancılık faaliyetlerini buldukları coğrafyanın nasıl etkilediği, Hitit inançları ve yasalarının bu faaliyetlere etkisi çalışmanın temel iddiasının dayanağı olacaktır.

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Hititlerde Tarım ve Hayvancılık adlı çalışmanın amacı; Anadolu'da ilk siyasi birliği sağlayan halkların kurduğu Hitit Devleti'nin coğrafi, siyasi, toplumsal yapısının inanç ve üretim arasında oluşturduğu bağı ele almaktır. Bu doğrultuda Hititlerin mevcut üretim tekniklerini ve tarımsal çeşitliliği nasıl geliştirdikleri incelenecektir. Eskiçağda olduğu gibi günümüzde de önemli olan üretim ve yönetimi olgusunun mevcut kaynaklar ve dokümanlar doğrultusunda günümüze yansımaları incelenmeye çalışılacaktır.

1.2. Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışmanın kapsamı, Orta Anadolu'da kurulan Hitit Devleti'nin tarım ve hayvancılık faaliyetlerini inceleyip, tarihsel süreç içerisinde ekonomik yapıda meydana gelen farklılaşmaların kültürel anlamda ne gibi etkiler bıraktığını belirlemektir. Anadolu tarihinde önemli bir role sahip olan Hitit medeniyetinin varlığını sürdürmesinin altında tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin bulunduğunu, bu faaliyetlerin gelişim ve devamlılığının siyasi iradeyi de devamlı kıldığı ve geliştirdiği açıklanmaya çalışılacaktır. Çalışma Hitit Devleti'nin tarım ve hayvancılık faaliyetlerini kapsadığı için bu bölge ve tarihi dışına çıkmamaya çalışılmıştır. Bu sebeple Hitit dini, Hitit ekonomisi ve Hitit yasalarına değinilmiştir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın hazırlanma aşamasında ilk olarak modern kaynak taraması yapılarak, konu ile ilgili kitap, makale, tez ve arkeolojik çalışmalar incelenmiştir. İncelenmeye çalışılan bölge ve döneme ait çivi yazılı metinlerinden modern kaynaklar vasıtasıyla yararlanılmıştır.

Hititlerde Tarım ve Hayvancılık konulu bu tez giriş, üç ana bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır.

Bu çalışmanın 1. Bölümünde; Hitit Devleti siyasi tarihi, tarihsel süreçteki yeri ve önemi, Hitit tanrıları, Hitit tanrı kültleri, inançları ve Hitit Devleti'nin Anadolu'da kurmuş oldukları ekonomik ve sosyal sistem detaylı bir şekilde ortaya konmaya çalışılmıştır. 2. Bölümünde, Hitit ekonomisinde tarım, ekonomik etkinliklerinde tarihsel süreci, iktisadi ilişkiler açısından tarım, işgücü fiyatlandırmalarının tarıma ilişkin değerlendirilmesi ve tarıma yönelik devlet gelirleri, depolama ve yeniden dağıtım sistemleri anlatılmıştır. Ayrıca Hititlerde tarımsal faaliyetlerin vergi ve askeri harcamalarla ilişkisi ve Hititlerde tarımsal ekonominin başarısından bahsedilmiştir. 3.bölümde ise, Hitit ekonomisinde hayvancılığın tarihsel süreci, iktisadi ölçümlerde hayvancılık, hayvancılığın tarım açısından incelenmesi, Hititlerde çiftliklerin öneminin hayvancılığa bağlı değerlendirilmesi, hayvancılık faaliyetlerinin yasal çerçevede yaptırımları ve hayvancılığın geliştirilmesi açısından eğitimin yeri ve önemi anlatılmıştır.

Sonuç bölümünde ise çalışmamızı kapsayan konuların birbirine yansımaları ve geliştirmesine yönelik değerlendirme yapılmıştır. Bu kısımda yapılan incelemenin sonunda ulaşılan sonuçların verilmesine gayret gösterilmiş, ayrıca çalışma esnasında yapılan kaynakça taraması sonucunda çalışmayı diğer çalışmalardan ayıran temel iddianın ne olduğunu ve bu iddiayı nasıl temellendirildiği ifade edilmiştir. Tezin yazım sürecinde yararlanılan eserler ise kaynakça listesinde verilmeye gayret gösterilmiştir.

2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Hititlerin Anadolu'daki kurdukları yönetimin alt yapısını oluşturan coğrafya insan, üretim ve bunların yönetimi konusu günümüz şartları ile bire bir örtüşen konulardır. Günümüz üretimi konusunda üretenlerin ve tüketenlerin üretim ve tüketimde katkılarını, değerlerini ve sürdürülebilirliğini koruma yönünde güncelliğine gereksinim duyulan bir konu olarak değerlendirilmektedir. Ortaya konan değer ve yargılar bahsedilen döngüden ortaya çıkmıştır. Bu dengenin korunmadığı durumlarda kaotik durumların ortaya çıktığı güncel yaşamımızda izlenmektedir. Eskiçağ insanlarına ait bu deneyim ve değerler günümüz eğitim ve yönetim sistemlerine dâhil edilerek yaşadığımız topluma katkı sağlayacağı açıktır.

Hititlerin ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılık faaliyetleri oluşturmaktadır. Bu durum toplumsal varlıklarının devamı için zorunluluk arz eden faaliyetlerdir. Tarım faaliyetlerinin sürdürülebilmesi, geliştirilmesi, temelde toprağın üretime yönelik kullanılabilirliğinin bilinmesi ve mülkiyet durumunu belirleme esasına dayanmaktadır. Tarım ürünleri olarak hem hububat hem de baklagillerin üretilme süreçleri, planlı bir idari çalışmayı gerektirmektedir. Hititlerin coğrafi özellikleri dikkate alınarak bölgeye özgü ürünler yetiştirdikleri gözlemlenmektedir. Bu duruma yönelik geliştirilen bir çalışma, (Güney, 2000: 26) tarafından ortaya konulmuştur. Güney çalışmasında, İç Anadolu Bölgesi'ni buğday ambarı olarak değerlendirmektedir. İlkbahar yağışlarının ve yaz kuraklığının belirli bir düzeyde olması, belirli tarımsal faaliyetlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölgenin mevsimsel yağış durumu doğal olarak bitki örtüsünü de etkileyerek mera alanlarının fazla olmasına yol açmıştır. Bu duruma bağlı olarak da küçükbaş hayvancılık gelişmiştir.

Hititler, yerel kralların sahip olduğu coğrafi bölgelerde, Yakındoğu olarak adlandırılan Sümer, Asur, Babil, Mısır gibi medeniyetlerin yaşadığı Eski Dünya karaları ile çevrili Anadolu coğrafyasında ortaya çıkmış, Anadolu'da ilk siyasi birliği sağlayan bir yönetim olarak tarihte özgün bir konuma sahip olmuştur. Bu başarıyı zor olan coğrafi şartlar ve iklim koşullarına rağmen üretim faaliyetlerini sürdürmeleri ile yakalamışlardır. Konu ile ilgili Karakuzulu tarafından "Anadolu'da İlkçağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye'nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi", adlı çalışmada, (Karakuzulu, 2012: 387), Hititlerin bu bölgede tarım ve hayvancılığı geliştirmeye yönelik faaliyetlerinin, Hititlerin başkentini İç Anadolu'da belirlemelerinde etkili olduğu belirtilmiştir. Hititlerin doğuşunu sağlayan coğrafik yapının tarım ve hayvancılığa uygun şekilde kullanılışı Hititlerin ekonomik faaliyetlerini geliştirmede önemlidir. Diğer yandan Sevin tarafından yapılan bir çalışmada, (Sevin, 2016: 72) bu durumu doğrulamaktadır. Çalışma kapsamında Hititlerin, İç Anadolu'nun sağlamış olduğu avantajlara bağlı olarak bölgeye göre daha ılıman ve verimli topraklara sahip olan Suriye'ye kadar genişletme ve bu doğrultuda Mısır ile savaşmış olma durumları ifade edilmektedir.

Üretimin geliştirilmesine yönelik topraklardan daha etkin düzeyde yararlanmayı sağlama girişimleri ise, Hititlerin gerekli gördükleri durumlarda bu uğurda savaştıkları anlaşılmaktadır.

Esmâ Reyhan'ın yazmış olduğu, "Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım", adlı çalışmada (Reyhan, 2009: 164-165) tarımın verimliliği ile Krallığın başarısı arasında ilişki kurulmuştur. Siyasi idarenin devamlılığının sağlanabilmesi için tarımsal faaliyetlerin yasal koruma altına alındığı belirlenmiştir.

Çalışma kapsamında dikkatleri çeken diğer bir unsur, toprağın verimliliğinin aynı zamanda tanrıları memnun etme açısından da önemli bir durum olduğu belirtilmiştir. Ayrıca tanrılardan istenen bolluk, bereket ve sağlıktır. Söz konusu ifadeye yönelik metinde “Kral, kraliçe, prens ve bütün Hatti ülkesi için, hayat, sağlık, güç, uzun yıllar ve gelecekte mutluluk ver! Ve onlara gelecekte hububat, şarap, meyve, sığır, koyun, keçi, domuz, eşek ve insan bolluğu ver” bu durumu desteklemektedir. Ve yine bu ifade üretimin kıymetinin bilinmesi, kutsanması ve yüceltilmesini içinde barındıran bir ritüel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tanrıya yakarılan dualar içerisinde bu yönde bir ilişkinin kurulması, tarım ve hayvancılık faaliyetlerine verilen önemin bir göstergesidir. E. Reyhan sözü edilen çalışmasında İmparati'nin Hitit Yasaları adlı yapıtının 166' cı paragrafında “eğer bir tohum üzerine biri başka bir tohum serperse onun ensesi saban üzerine koyulsun, iki koşum öküzü bağlansın, birinin yüzü bu tarafa doğru, diğerinin yüzü o tarafa doğru çevrilsin; adam ölsün ve öküzler ölsünler” metni, birey haklarının ve tarımsal üretimlerin birlikte değerlendirildiğini göstermektedir. Ayrıca metinde suçlunun bedeninin paramparça olana kadar ceza işlemlerinin gerçekleştirilmesi ibaresi de yer almaktadır (Reyhan, 2009: 164).

Hitit yasalarına dayalı, tarım ile ilgili metinler üzerine başka bir çalışma ise, yine (Reyhan, 2010: 66) tarafından ele alınmıştır. Bu çalışmada, Hitit yasalarından yola çıkılarak iktisadi ilişkilerin fiyatlandırılması tarım faaliyetlerine bağlı olarak incelenmiştir. Hitit yasalarında “eğer bir üzüm bağı” metni ile başlayan 100 maddelik seride, tarım ve hayvancılıkla ilişkili konuları kapsamaktadır. Araştırmada aynı zamanda en çok yetiştirilen ürünler belirtilmiş ve bu ürünlerin kullanılması ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu kapsamda, ilk sırayı alan ürünlerin buğday ve arpa olduğu ifade edilmiştir. Fiyatlandırmada ise buğday ile arpanın diğer ürünlere oranla daha az maliyetli olduğu belirtilmiştir. Buğday üretiminin bölgenin toprak yapısına uygun olması hem fazla üretilmesinde hem de ucuz olmasında etken olmuştur.

Çivi yazılı Boğazköy Hitit kaynaklarında ise;

- ZÍZ.A, ZÍZ.AN.NA=Kızılca buğday
- ZÍZ harkiyaş, harkiyaş ZÍZ = beyaz buğday
- ZÍZ zenantaş = güz buğdayı gibi buğday türleri geçmektedir. Hititçe leksikal çalışmalarda
- ZÍZ haršanandaş, ZÍZHI.Ahar-ša-a-ar-ra, ZÍZ haršanili- = başak
- gibi türler de tesbit edilmiştir4.

Öte yandan A.Ünal son çıkan sözlüğünde şu buğday çeşitlerini vermektedir : hattar, kant-, kanza-, karaş-, KUNĀŠU, šepit-, ZÍZ, ZÍZ-tar, ZÍZ KALAG.GA “sert buğday”, ZÍZU. Konya Karahöyük'te ele geçen buğdaylar ve benzeri tahıllar bir düzeneğe un haline getiriliyordu. Burada sürtülerek öğütme söz konusudur. Öte yandan dövülerek ya da ezilerek-sürterek un haline getirildiğine dair pek çok düzeneğin varlığını arkeolojik buluntulardan biliyoruz.

Saray ve tapınaklarda çalışan çok sayıda personelin karnını doyurmak için mutfaklarda çok sayıda değirmen işçileri çalıştırılıyordu. Romalılar devrine gelince-ye kadar un değirmeni ve dolap beygiri yöntemiyle un öğütmek bilinmediğinden, bu değirmenlerde çoğu kadın ırgatlar çalıştırılıyordu. Kaçmalarını önlemek için pek çoğunun gözleri kör ediliyordu (Erkut, 2008: 2-3).

Hitit yasalarında, toprakların bir kısmının büyük tımar arazisine ayrılması ile üzüm ve meyve ağaçları ile ilgili konular da işlenmiştir. Yasalarda düzenlemeye uymayanlara ağır cezai işlemlerin uygulanması gerektiği ifade edilmektedir.

Hititlerin tarım faaliyetleri ile ilişkili olarak Yakar tarafından “Anadolu’nun Etnoarkeolojisi” adlı bir çalışma da ortaya konmuştur (Yakar, 2012: 236). Bu çalışmada, tarım faaliyetlerini geliştirmek amacıyla çeşitli uygulamaların yapıldığı ifade edilmektedir. Yakar; toprak bağışları, kadastro gibi çalışmaların etkin bir düzeyde yapıldığını belirtmektedir.

Hititlerin tarım ve hayvancılık faaliyetlerini geliştirme çalışmalarında inanç ayrı bir yer tutmaktadır. Bu yönde Bülbül tarafından yapılan bir çalışma dikkat çekmektedir. Çalışma kapsamında bu durum şöyle ifade edilmektedir “Ey Tanrılar, siz ne yaptınız! ne işlediniz? Ülkeye salgın bir hastalık getirdiniz (öyle ki) tüm Hitit halkı ölmektedir. Dolayısıyla hiç kimse sizin için ne kurban ekmeği ne de şarap sunabilmektedir. Tanrıların tarla ve bahçelerini sürekli olarak işleyen çiftçiler ölü gittiler; artık onlar Tanrıların tanrı ve bahçelerini işleyememektedir. Artık hiç kimse hasta kaldırmamaktadır.” şeklinde dile getirilen Duada tarım ile inanç arasındaki bağ belirtilmiştir (Bülbül, 2017: 271). Yapılan duadan tarla ve bahçelerde meydana gelen verim düşüşü, insanların tanrılara karşı olan görevlerini yerine getirmediği için tanrılar tarafından cezalandırıldıkları düşüncesinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum doğanın tarım, hayvan, insan ve üretim döngüsünün dengeli bir şekilde sürdürülmesi gerekliliğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Hayvancılık, tarımla birlikte ekonomideki diğer faaliyettir. Bu faaliyetler çerçevesinde hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvan yetiştirilmiştir. Bunun yanında, arıcılığın da yapıldığı yine aynı şekilde Hitit çivi yazılı metinlerinde ifade edilmiştir. Hayvancılık faaliyetleri ile ilgili yazılı metinlerde dikkatleri çeken en önemli unsur, “ev” kavramıdır. Ev ikamet edilen yeri değil üretim yapılan yeri ifade etmektedir. Bu konu ile ilgili “Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar” adlı çalışmada ‘Sevinç, ev kavramı’ ile ilişkilendirilen unsurun tarım ve hayvancılık faaliyetlerindeki yeri, ekonomide en küçük birimin günümüzdeki mandıra anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Sevinç, 2008: (b) 17).

Çalışmada Kraliyete ait olmayıp, insanların ellerinde bulunan üretim araçları arasında ifade edilen, hayvanlar, tarlalar, bahçeler, bağlar otlaklar gibi menkul ve gayrimenkullerin varsıl yoksul ayrımı yapmadan tüm sivil yaşamı kapsayan üretim evi olarak değerlendirilmiştir. Bu anlamda “ev” kavramları arasında da hiyerarşik bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu hiyerarşilerde küçük ölçek, büyük ölçek gibi çok sayıda kavram yer aldığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda ev kavramının gerek tarım gerekse hayvancılık içerikli bir üretim hane, vergi mükellefi olduğu, Hititlerde üretimin devlet ve özel teşebbüsü oluşturan halk kesimince sağlandığı ve herkesin üretimince kraliyete katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

3. HİTİTLERE GENEL BAKIŞ

Anadolu coğrafyasının fiziki yapısı, insan topluluklarının buldukları ortamda yaşamlarını sürdürebilecek farklı ekonomik faaliyetlere yönelmesini sağlamıştır. Farklı coğrafi bölgeler farklı kültürel yapıların da oluşumunda etkin olmuştur. Genellikle su kaynaklarına yakın olması açısından nehirlerin oluşturduğu vadiler ve ekonomik faaliyetleri için olumlu şartlar sağlayan ovalar, her dönemde olduğu gibi Anadolu uygarlıkları tarafından da yerleşme açısından tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra, geniş mera ve platolar ise hayvancılık faaliyetlerinde doğal yaylak alanları olarak kullanılmıştır (Ünsal, 2012: 209).

Hititler MÖ. 1660-1460 yılları arasında, Anadolu'daki Hatti beyliklerini ele geçirerek, Orta ve Güney Anadolu'da yeni bir uygarlığın temelini atmışlardır. Anadolu topraklarında Hititlerin kurulmasıyla, federal şekilde yaşayan birçok beylik Hitit Devleti'ne bağlanarak, Anadolu'da siyasi birlik sağlanmıştır. Hitit Krallığı, MÖ. 1460-1190 yılları arasında güçlü bir imparatorluğa ulaşmış ve Büyük Hitit Krallığı şeklinde anılmaya başlanmıştır (Akurgal, 2005: 55).

Hititler, komşuları olan Asur, Babil, Mısır gibi büyük krallıklarla ilişkileri sonucu topraklarını ve hâkimiyet sahasını genişleterek imparatorluk yönetimine dönüşmüşlerdir. Bu devlet MÖ. 13. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ülkenin güneydoğu bölümünü, Mısır ile mücadele etmiştir. Deniz Kavimleri Göçünün Anadolu'yu işgali, buna bağlı olarak yerel krallıkların devamını sürdürebilme çalışmaları Hitit İmparatorluğunu sona erdirmiştir (Eroğlu, 2014: 44). Hititlerin Anadolu'daki siyasi varlıklarını bu kadar uzun süre devam ettirebilmeleri, idari, yönetim ve ekonomik faaliyetlerde sağladıkları üstünlük sayesinde. Bu durumun en önemli göstergesi olarak, Mısır gibi güçlü ülkeler ile paylaştıkları bölgelerin, geniş bir alanı ve uzun bir zamanı kapsamayı belirtmektedir (Duran, 2003: 14).

Hititler, merkezi bir devlet yapısı kurmuşlardır. Bu duruma etki eden en temel faktör, birliği sağlayan kraliyetin diğer krallıklardan daha güçlü bir yapıya sahip olmasıdır. Diğer yandan toplum yapısının örgütlü bir potansiyelde olması da önemlidir.

Kent yaşamında iş bölümüne dayalı yaşam başlamıştır. Diğer yandan yaşanan gelişmeler, surların yapılmasına ortam hazırlamıştır. Büyük dinsel alanların inşa edilmesi de Hitit devletlerinde dikkatleri çeken bir diğer unsurdur. Bu şekilde yönetici bir sınıfın oluşturulması ve Hitit toplumlarının gelişmesi sağlanmıştır. Ancak yönetimlerin geliştirilmesi sırasında, çatışmalar da yaşanmıştır. Toplulukların birleştirme sürecinde oluşan bu çatışmalar, güçlü toplulukların güçsüz olanları egemenliği altına almaları yönünde teşekkül etmiştir. Bu durum merkezdeki güçlü idarenin taşradaki etkisi sayesinde ekonomik ve siyasi faaliyetlerin bütünsel olarak devamını sağlamıştır (Metin ve Lamba, 2016: 156-157).

3.1. Hititlerin Kökeni ve Tarihi

Hititlerin Anadolu'ya nereden ve ne zaman geldikleri konusu genel kaniya göre, dilbilimsel kanıtlar Hint-Avrupa 'anayurdu' için Tuna'dan Karadeniz'in kuzey kıyısı boyunca Kafkaslar'ın kuzey eteklerine kadar uzanan yöreye işaret etmektedir. Eğer bu yaklaşım doğrudursa, Hint-Avrupa boylarının Anadolu'ya kuzeyden gelmiş oldukları anlaşılır. Çözümlemesi gereken sorun, Boğazlar yoluyla kuzeybatıdan mı yoksa Kafkas geçitleri üzerinden kuzeydoğudan mı geldikleridir. Bu konuda akademik çevreler görüş ayrılığına düşmüştür ve dilbilimsel verilerden arkeolojik verilere dönmek

gerekmektedir. Dildeki değişimi arkeolojik temelde izlenebilen değişimlere bağlama çabaları yanlış potansiyeli taşıdığından hem dilbilimciler hem de arkeologlar tarafından açıkça yadsınmıştır. Ne var ki, yeni bir dilin herhangi bir somut değişim olmaksızın başarıyla bir bölgeye yerleşebileceğine inanmak da güçtür. Sonuç olarak, dilbilimsel kanıtın olmadığı noktada eğer sorunu çözme umudumuzu yitirmek istemiyorsak, ‘arkeolojik değişim olmadan dilde değişim olmayacağı’ varsayımını benimsemek zorunda kalırız. Ancak, dilbilimsel ve arkeolojik kanıtlar birbirini tamamladığı sürece, bu varsayımın bizi gerçeğe götürme olasılığı oldukça yüksektir (Macqueen, 2001: 27-28).

Hititler ve onlarla gelen daha birçok Hint-Avrupa boyları doğudan Kafkasya üzerinden inmişler ve ilk önce uzunca bir süre Güney-Doğu Anadolu’da kaldıktan sonra Orta Anadolu’daki yerlerini almaya başlamışlardır (Akurgal, 2005: 36).

Hint-Avrupa dili konuşanların Anadolu’ya ilk girişleri, muhtemelen, üçüncü binyıla hatta daha önceye rastlamaktadır. Hattiler denilen Anadolu halkı (Hatti isminin geldiği yer) ve başlangıçta Hitit nüfusu ve uygarlığı, aslında, Hint-Avrupalı ve Hatti unsurlarının bir karışımıydı. Bununla birlikte, tarihleri boyunca, Hititler, diğer birçok etnik ve kültürel unsuru, askeri fetihlerle aktarma sistemiyle olduğu kadar, yabancı kültür etkileşimi ve ticari temaslarla da kendi uygarlık yapıları içinde massetiler (Bryce, 2002: 24-25).

3.2. Hitit Siyasi Tarihi

Hititlerin Anadolu’ya gelmelerine ve yerleşmelerine yönelik, kesinlik oluşturan bir araştırma bulunmamaktadır. Mevcut araştırmalarla açıklık getirilmemiş olmasına rağmen, Anadolu’nun yerli halkı olmadığı genel anlamda kabul gören bir anlayıştır. Kabul gören diğer bir görüş ise, Hititlerin Anadolu’ya kuşaklar boyu devamlılık gösteren bir göç ile gelmiş olmalarıdır. Hitit Devleti’nin merkezi bir güç olarak değerlendirilmesinde, MÖ. 1950-1750 yıllarında Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda ortaya çıkan tabletler önemlidir. Bu çerçevede Kayseri-Kültepe’de yer alan Karum Kaneş’te de bulunan tabletler, Hititlerin Anadolu’da bulduklarına dair kesin kanıtlar sunmaktadır. Hitit Devleti öncesi Anadolu’daki şehir devletlerinin birleşerek Hititler adı altında güçlü bir devlet olarak ortaya çıkma sürecinde Hititlerin Anadolu’daki küçük şehir devletleri bütünleşmişlerdir (Sevinç, 2008: (b) 12).

Hitit Devleti, MÖ. 17. yüzyıl itibariyle Hattuša kentini (günümüzde Çorum ili sınırlarında bulunan Boğazköy) başkentleri yaparak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Anadolu’da merkezi devlet olma nitelikleri de yine bu şekilde devlet kavram bilinçlerinin oluşması ile belirginleşmiştir. Bu yapılanmanın en kuvvetli olduğu dönem olarak kent krallıkları üzerinde egemenliğin olduğu dönem belirtilmektedir. Hitit uygarlığının güç kazanması ile ilgili ifadeler, Kral Telipinu tarafından “Telipinu Fermanı” ismiyle anılan metinde ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Bu fermana, büyük kentlerin ilk olarak Hitit krallarınca yok edilmeye başlandığı belirtilmektedir. Diğer yandan fermana, buyruk altına alınan kentlere kral oğullarının atandığı ifade edilmiştir. Hitit Devletinin yayılma alanlarını genişletme çalışmaları, Anadolu’nun Güneydoğu bölgeleri ile Kuzey Suriye’ye kadar uzanmaktadır. Bu bölgeleri egemenlikleri altına almaları, Hititlerin imparatorluk kurmasına ortam hazırlamıştır (Sevinç, 2008: (b) 12; Duran, 2003: 15).

En eski Hitit kralları hakkında bilgi edindiğimiz kaynaklar, Telipinu Fermanı olarak adlandırılan belgelerdir. Eski Hitit Krallığı’nın sonlarında kral Telipinu döneminde (MÖ. 1525-1520) Hitit Devleti’nde meydana gelen karışıklıklara son

vermek amacıyla yazdırılan belgenin baş tarafındaki tarihsel özeti, I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi (Koç, 2007: 5-12) diye adlandırılan ve bu kralın Kuşşara şehrinde hasta yatağında yazdığı, asıl konusu veliht değişikliği olan edebi içerikli belgedir.

Bu belge ölmüş kral, kraliçe, prens ya da kral ailesine mensup kişilerin isimlerini içermekte ve onlara ne kadar kurban sunulacağını belirleyen kurban listeleri sunulmaktadır. Bunun yanında kazılarda ortaya çıkan tabletlerin çözümlenmesi ve yorumlanması konu hakkındaki bilinenleri etkilemektedir. Kurban listelerinde belirtilen bazı kral isimlerine, bilinen başka hiçbir belgede rastlanmamıştır. Hatta bu nedenle, bunların krallık yapıp yapmadıkları da tartışma konusu olmuştur. Dört yüz yıldan fazla yaşayan Hitit Devleti'nin kuruluşu yazılı belgelere göre I. Labarna zamanında olmuştur. Ancak asıl kurucusunun I. Hattuşili (MÖ. 1650-1620) olduğu devletin temellerinin (kurumları, bürokrasisi, iç ve dış politikalarıyla) bu kral zamanında atıldığı kabul görmektedir. Hititçe çivi yazılı belgelerin ilk kez ortaya çıktığı I. Hattuşili döneminin olayları, onun zamanından günümüze dek ulaşan belgelerle ve ondan sonra yazılmış belgelerle tanınmaktadır. Özellikle, kralın veliht değişikliği yapmak ve bunu ileri gelenlere bildirmek amacıyla, Kuşşara şehrinde hasta yatağında yazdığı bildirilen Eskiçağın en güzel edebi eserlerinden biri olarak tanımlanan ve "Vasiyetname" olarak adlandırılan hem Hititçe hem de Akkadca yazdırılmış olan belge bu kral zamanının iç olayları hakkında bilgiler aktarmaktadır (Atakuman, 2006: 13).

Hitit Devletine ait başka bir kaynak ise I. Hattuşili dönemine ait kralın yaptığı seferleri anlatan "Yıllıklar" olarak belirtilebilir. Bu yıllıklar çift dilli olarak, Hititçe ve Akkadça dillerinde yazılmıştır. Bunların dışında I. Hattuşili zamanına ilişkin bilgiler veren diğer kaynaklar arasında ise bu kral zamanının çok kısa bir özeti yer aldığı Eski Hitit Çağı'nın son krallarından Telipinu'ya ait ferman niteliğindeki belge olan I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi Urşu şehrinin kuşatmasını konu alan metindir. Günümüze kadar ulaşmış bu krala dair belgelere rağmen I. Hattuşili'nin kendisinden önceki kralla bir bağlantısı olup olmadığı, tahta nasıl çıktığı bilinmemektedir. I. Hattuşili belgelerle en iyi tanıdığımız ilk Hitit kralıdır. Ondan öncesi için Anitta hariç yazılı belgeler henüz bulunmamaktadır. Anitta'dan bahseden belgede bu kraldan yüzyıllar sonra yazılmış olduğuna göre, I. Hattuşili bu yönüyle çok önemlidir. Bu da günümüze dek ulaşan, ilk yazılı belge bırakan kral olmasından kaynaklıdır. Hititçenin yazıya uygulanmasının da yakından ilgili olduğu I. Hattuşili döneminden önce, Hitit tarihini aydınlatacak yeterli yazılı belgenin olmaması, Anitta ve babası Pithana'nın dâhil olduğu Kuşşaralı sülale ile kendisini Kuşşara şehriyle ilgili sunan Hattuşili ve onun dâhil olduğu Hitit kralları kuşağı arasında herhangi bir bağlantı veya devamlılık olup olmadığı bilinmemektedir. Bu dönemde başkent olarak gördüğümüz Hattuşa, Hitit Devleti yıkılana kadar, II. Muwatalli zamanında başkentin geçici olarak Tarhuntaşşa şehrine nakledilmesi dışında hep başkent olarak kalmıştır. Telipinu Fermanı'nın baş tarafındaki tarihsel özetinde I. Labarna'nın seferler düzenlediği şehirlerin sayıldığı belirtilmektedir. Bu şehirlerin hepsi de Orta Anadolu'da, hatta Orta Anadolu'nun da güneyindedirler. I. Hattuşili ise sadece Anadolu içinde seferlerle kalmayıp Anadolu'nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye'ye de yöneldiği bilinmektedir. Anadolu içinde siyasal birliği sağlayan bu kral zamanında, tüm Hitit tarihi boyunca izlenen politikanın temel hedefi anlaşılabilir. I. Hattuşili'nin yaptığı askeri seferlerini konu alan Yıllardaki sıraya göre, kral önce İç Anadolu ile ilgilenmiş, daha sonraları ise seferlerini çoğunlukla güneydoğu yönünde sürdürmüştür. I. Hattuşili dönemine tarihlenen metinlerde Hurilerle ilgili bilgiler vardır. Tabletten kırık tahrip olması nedeniyle metin tam olarak anlaşılıp yorumlanamamıştır. I. Hattuşili'nin asıl hedefi merkezi Halep şehri olan ve Mısır ile Mezopotamya güçlerinin etkisi altındaki Yamhad krallığıdır (Alparslan, 2019: 44).

Hurriler'in güneydoğudaki yoğun varlığı ve Anadolu içlerine dek etkilerini genişletebilmeleri de Hititler'in onların üzerinde yarattığı ve yaratacağı tehlikeleri önleme amacının da buraya yönelmelerinde etkili olduğu fikrini vermektedir. Kuzey Suriye, o çağın dünyasını oluşturan üç büyük uygarlık bölgesi olan Anadolu, Mezopotamya ve Mısır arasında bulunmaktadır. Ayrıca bu yer coğrafi koşullarının uygun olmasıyla ticaret yollarının geçtiği yerdir. Bunun yanı sıra bölgenin sahip olduğu doğal zenginlikler de buraya ekonomik açıdan çekicilik kazandırmıştır. Bunun da I. Hattuşili'nin hedefini Kuzey Suriye'ye yöneltmesindeki nedenlerden biri olduğu kabul edilmektedir.

Çivi yazılı metinlerden anlaşılan bilgilere göre sefer yapılan yerin genellikle yağmalandığı belirtilmektedir (Yıldırım, 2012:1390-1393). Bu bağlamda tarımsal ve iklim şartları açısından Anadolu'ya göre daha verimli bir bölge olan Kuzey Suriye'nin zenginliği, Hititlerin ilgisini çekmiş olmalıdır. Ancak Hititlerin siyasal açıdan da Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye ile meşgul olmaları aralarında ortak köken ilişkileri olduğunu göstermektedir.

I. Hattuşili'nin yerine geçen kralın, onun vasiyetnamesinde veliaht olarak gösterdiği kişi olan I. Murşili (MÖ. 1620-1590)'dir. Vasiyetnamede Murşili'nin tahta geçirilmesi, onun yetiştirilmesi, korunması konusunda ileri gelenlere, soylulara kralın talimat vermesi anlatılmaktadır. Kuzey Suriye'de Hititler'in yıllarca hedefi durumunda olan Halep'in zaptından sonra ordusunun başında Babil'e dek gitmiş ve orayı ele geçirerek esirler ve ganimetle geri dönmüştür. I. Murşili başkent Hattuşa'da, kız kardeşinin eşi tarafından kurulan komplo ile öldürülmüştür. I. Murşili'nin selefi I. Hattuşili'nin onu tahta varis gösterdiği vasiyetnamesinde dile getirdiği geleceğe yönelik endişelerinde hiç de haksız olmadığı böylece ortaya çıkmıştır. Zamanından günümüze ulaşan az sayıda belgeye rağmen başarıdan başarıya koştuğu anlaşılan, bu Eski Hitit döneminin güçlü kralının öldürülmesi ile Hitit Devleti uzun yıllar sürecek bir kargaşa ortamına girmiştir (Kınal, 1967: 193-211).

Hititler, MÖ. 2. binde, Anadolu'da merkezi otoriteyi kurmuş olan ve en güçlü siyasal yapıyı oluşturan devlettir. Siyasi yapı her ne kadar kuvvetli bir düzeyde olsa da, dağınıklık ve kargaşa ülke genelinde etkisini göstermiştir. İmparatorluk yapısı da hem bölgeye hem de siyasi yapılanmaya göre farklılıklar göstermektedir.

Eski ve Orta Krallık olarak Hitit Devleti'ne yönelik metinlerden öğrenilen bilgiler, bu ifadeyi destekler niteliktedir. Anadolu gibi özel bir coğrafi çeşitliliğin olduğu topraklarda kurulan bu devlet yapısı, çeşitli kralların güçlerine bağlı olarak siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bahsedilen durum, Anadolu'nun coğrafi çeşitliliği nedeni ile Hititler Anadolu'da egemenliği altında bulunan toplulukları idare etmekte zorlanmışlardır.

Diğer yandan Anadolu'ya sonradan göç ile gelen bu insanların, bulunmakta oldukları toprakların coğrafi yapısını, kaynaklarını, iklimini, yerli halk yapısını kavrayabilmeleri gibi unsurlar, uzun bir süreci kapsamıştır. Bu yönde Hititlerin, buldukları bölgelere alışmış olmalarının bile oldukça uzun sürdüğü belirtilmektedir. (Metin ve Lamba, 2016: 157).

Hitit Devleti, kurulmuş olduğu bölgede çeşitli topluluklardan oluşmuştur. Bu durum, siyasi bütünlüğün sağlanmasında olumsuz etken olarak değerlendirilmektedir. Şehir devletlerinin Hitit Krallığına karşı isyanları bu durumu göstermektedir. (Ünal, 2005: 100).

Hitit tahtına MÖ. 1460'lı yıllarda II. Tudhaliya geçmiştir. II. Tudhaliya döneminde Kuzey Suriye'ye seferler yapılmıştır (Collins, 2007: 44).

II. Tudhaliya'dan sonra tahta I. Arnuvanda çıkmıştır (Özçelik, 2012, 57). Bu dönem Kraliçe Puduhepa'nın tahtta etkinliğinin görülmeye başladığı dönem olmasıdır. Kazılarda bulunan I. Arnuvanda'nın mühür baskılarında Kraliçe Aşmunikal'in adı yer almaktadır. Bu döneme tarihlenen bir belgede I. Arnuvanda kendisini 'Tudhaliya'nın oğlu' olarak belirtildiği, aynı metinde eşi Kraliçe Aşmunikal'den de 'Büyük Kraliçe Nikalmati'nin kızı' diye söz edilmektedir (Akurgal, 1995: 38).

Bu dönemde devlete büyük problemler çıkaran ve boylar halinde yaşayan Gaşkalar'ın Hitit topraklarına yaptığı seferler yaptığı bilinmektedir. Gaşkalar Hititlerin dini merkezi olan Nerik'i ele geçirmiş ve Hitit topraklarını yağmalamıştır (Murat, 1998: 437). Bu olay devletin büyümesiyle birlikte yeni sorunlarında ortaya çıktığını göstermektedir.

Bazı Eskiçağ bilimcilerine göre I. Arnuvanda'dan sonra tahta II. Hattuşili geçmiştir (Akurgal, 1995: 40). Devam eden dönemde III. Tudhaliya isimli kralın tahta geçtiğine dair bilgiler II. Murşili'nin birinci veba duasında bulunmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda bu dönemin kronolojik açıdan tam aydınlatılamamış bir dönem olduğu görülmektedir.

MÖ. 1380 yılında I. Şuppiluliuma Hitit tahtına oturduğu anlaşılmaktadır. I. Şuppiluliuma'nın askeri ve siyasi başarısı sayesinde Hitit Devleti önemli başarılar sağlayarak döneminin ve bölgesinin en güçlü devleti olmuştur. I. Şuppiluliuma döneminde uluslararası ilişkilerde önemli olan evlilik müessesesi kullanılarak komşu ülkeler ile ilişkiler kurulmuştur.

I. Şuppiluliuma Kuzey Suriye'ye doğru yaptığı seferler neticesinde Kargamış ve Halpa/Halep Hitit egemenliğine geçmiş ve bu şehirlere oğullarını vali olarak görevlendirmiştir. Hayasa, Kizzuvatna ve Amurru'yu Hitit Devleti'ne bağladığı, Mittanni Devleti'ni yenilgiye uğrattıktan sonra yerel idarecilerden seçtiği kişileri kraliyetin başına geçirerek Asurlular ile Hitit Devleti arasında tampon bölge olarak kullanmıştır (Akurgal, 1995: 45). I. Şuppiluliuma, Filistin'den Hattuşa'ya getirilen savaş esirlerinden yayılan vebadan etkilenerek öldüğü bilinmektedir.

Büyük Kral I. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra oğlu II. Murşili tahta geçmiş ve babasının gerçekleştirdiği başarılı yönetimi devam ettirmiştir (Akurgal, 1995: 47).

II. Murşili krallığının ilk yıllarında Gaşkalar'ın üzerine seferler düzenlemiş ve boylar halinde yaşayan bu topluluğu Hititler'e bağlamıştır. (Akurgal, 1995: 48). Daha sonra kuzeydoğuda yaşayan Hayaşa Krallığı ile mücadele edilmiştir. Amurru Kralı ile antlaşma yapılmış ve bu devlet Mısır'a karşı tampon bölge olarak kullanılmıştır. II. Murşili döneminde Arzava ordusu da mağlup edilmiştir (Akurgal, 1995: 48).

II. Murşili'den sonra Hitit tahtına II. Muvattalli geçmiştir. II. Muvattalli'nin hükümdarlığının ilk dönemlerinde Batı Anadolu'da iç karışıklıklar baş göstermiş, II. Muvattalli bu sorunu kısa sürede çözerek Wiluşa Kralı Alakşandu ile antlaşma yapmıştır (Akurgal, 1995: 50). Bu dönemde Mısır tahtında değişiklik olmuş ve II. Ramses başa geçmiştir. II. Ramses'te Hititler gibi yönünü Kuzey Suriye'ye çevirmiştir. II. Ramses'in bu politikası sonucunda II. Murşili döneminde Hitit Devleti'ne bağlanan Amurru, Mısır'ın nüfusuna girmiştir. Bu olay Muvattalli'nin savaş hazırlığı yapmaya başlamasına neden olmuştur (Akurgal, 1988: 90).

Hitit Devleti ve Mısır arasında yaklaşık MÖ. 1286 yılında Kadeş'te daha sonra aynı adla hatırlanacak olan savaş yapılmıştır. Hitit kaynaklarında bu savaşın neticesi ile ilgili bilgi yoktur. Mısır kaynaklarında ise kazanan olarak, Mısır gösterilmektedir. Bu savaşın sonucu ile ilgili genel görüş ise iki tarafın birbirine üstünlük sağlayamadığı şeklindedir. Yalnız bu savaş sonunda Amurru'nun tekrar Hititler'e bağlanmış olması, Hititler'in savaştan karlı çıktığının göstergesidir (Peker, 2013: 3).

II. Muvattalli'nin ölümü ile oğlu III. Murşili (Urhi-Teşup) hükümdar olmuştur. Amcası tarafından tahttan indirilen III. Murşili kısa saltanat süresince başkenti Tarhuntassa'dan Hattuşa'ya taşımıştır. III. Hattuşili'nin yeğenini tahtan indirip kendisinin hükümdar olduğu dönem MÖ. 1275'li yıllara tarihlenmektedir (Peker, 2013: 76). Bu dönemde uluslararası ilişkiler açısından, özellikle de Hitit-Mısır ilişkileri açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır.

III. Hattuşili, Amurru kralı Bentešina'yı Hitit-Mısır Savaşı sonrasında yanında götürmüştür. Hükümdarlığının ilk dönemlerinde Bentešina'yi tekrar Amurru kralı yapmıştır. Ayrıca bu dönemde Hitit-Asur ilişkilerinin sorunsuz olarak ilerlemesine dikkat edilerek Asur ve Babil'e karşı denge politikası izlenmiş, iki ülke birbirine düşman edilerek Hitit topraklarından uzak tutulmaya çalışılmıştır (Akurgal, 1988: 85).

III. Hattuşili döneminde Hitit-Mısır arasında dostluk ilişkileri geliştirilmeye başlanmış, Hitit-Mısır savaşından 16 yıl sonra Hitit-Mısır Barış Antlaşması yapılmıştır (Taş, 2008: (a) 12). Bu antlaşma, dünya tarihi açısından çok büyük önem taşımaktadır. Antlaşma eşitlik ilkesine göre düzenlenmiştir. Bu dönemin en önemli karakterlerinden birisi de Kraliçe Puduhepa'dır. Kraliçe Puduhepa uluslararası alanda yazışmalar yapmış, ülke idaresinde söz sahibi olmuştur. Ayrıca bu dönemde başkentte, Hurri kültürünün ve dininin etkileri her alanda etkisini hissettirmektedir (Ünal, 2005: 13).

III. Hattuşili'den sonra Hitit devlet yönetiminin başına IV. Tudhaliya çıkmıştır. IV. Tudhaliya döneminde başlıca problem Asur Devleti olarak değerlendirilmiştir. IV. Tudhaliya Hitit tahtına hükmettiği dönem boyunca "Büyük Kral, Hatti Ülkesi'nin Kralı", "Güneşim" veya "Majesteleri", "Kahraman", "Tabarna", "Arinna'nın Güneş Tanrıçasının Sevgilisi" gibi unvanlar kullanmıştır. Bu unvanların yanı sıra, Asur Devleti'ne üstünlük kurmak amacıyla Mezopotamya'da yaygın kullanılmış bir unvan olan LUGALKIŞŞATI "Evrenin Kralı" unvanını da kullandığı anlaşılmaktadır. Söz konusu unvan, Hitit yazılı geleneğinde yoktur ve olasılıkla, Kral IV. Tudhaliya tarafından, Asur politikasının gereği olarak kullanılmıştır (Taş, 2008: (a) 28). Bu durum, Asur tehlikesinin boyutunu gösteren önemli bir örnektir. IV. Tudhaliya Asur tehlikesini önlemek için uğraş vermiştir. Daha önce de yapılan tampon bölge uygulaması bu dönemde de temel korunma stratejisi olarak uygulanmıştır. IV. Tudhaliya da Amurru Krallıklarını, Asur ve Hitit arasında tampon bölge olarak kullanmıştır. Bu dönemde Batı Anadolu Devletleri ile de bazı sorunlar yaşanmıştır (Gür, 2012: 13).

IV. Tudhaliya döneminde uluslararası sorunlarla beraber iç sorunlarla da uğraşmıştır. Dönemin iç siyasetteki en önemli sorunu Tarhuntaşsa Kralı Kurunta ile IV. Tudhaliya arasındaki mücadeledir. Kurunta Tarhuntaşsa kralı Muvattalli'nin oğludur. Dolayısıyla tahtta da hakkı vardır. IV. Tudhaliya, Kurunta'nın tahtını ele geçirmesini önlemek amacıyla Kurunta ile antlaşma yapmıştır. Bu antlaşma metni 1986 yılında Boğazköy'de bir bronz tablet üzerinde bulunmuştur. Kurunta bu antlaşmaya rağmen kısa bir sürede Hattuşa'yı ele geçirerek Hitit Kralı olmuştur. Elde edilen mühür baskılar üzerinde 'Büyük Kral Kurunta' isminin yazması da bir dönem Hitit Kralı olduğunun kanıtıdır. Daha sonra IV. Tudhaliya tahtı tekrar ele geçirmiştir (Taş, 2008: (a) 25-26). IV. Tudhaliya'dan sonra, III. Arnuvanda hükümdar olmuştur. Ortaya çıkan arkeolojik verilerde III. Arnuvanda dönemi ile ilgili dikkat çekici ve aydınlatıcı bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Hitit Devletinin bilinen son kralı II. Şuppiluliuma'dır. Bu dönemde iç karışıklıklar ve dış tehditler en üst seviyeye gelmiştir. Hitit Devleti gerek iç ve dış tehditler gerekse coğrafyada meydana gelen klimatolojik değişikliklerin etkisiyle bir süre sonra yıkımın eşiğine gelmiş ve bir müddet sonra da tarih sahnesinden çekilmiştir.

3.3. Hititlerin Tarihsel Süreçteki Yeri ve Önemi

Anadolu coğrafyasının merkezinde yer alan Hitit Devleti her yönden birçok devletçik ile çevrili bulunuyordu. Coğrafi şartlar, bu krallıkların korunmasını ve kendi içinde gelişmesini sağlıyordu. Ancak bunları üst bir yönetim altında toplama düşüncesi olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak bu birliği sağlayan Hititlerin Anadolu ile Mezopotamya uygarlıklarından olan Asur Devletine bağlı tüccarların ekonomik kontrolüne son vererek tarih sahnesine çıktığı anlaşılmaktadır. Bu yönetim döneminin üretim ve ekonomisinin başında gelen tarımsal üretim, devamı, paylaşımı ve ekonomik yönden değerlendirmesiyle oluşan müreffeh yaşamla diğer krallıkların güçlenmesini sağlamıştır. Bu durum da Hititlerin bir dünya devleti olarak parlamasını sağlamıştır.

Hititler döneminde Anadolu'da bulunan krallıklar: Doğu Karadeniz Bölgesinde Gaşka Batı Akdeniz Bölgesinde Pala, Kuzey Batı Anadolu'da Taruişa ve Viluişa, Batı Anadolu ortalarında Assuva, Ege Bölgesinde ise Ahhiyava Krallığı, Güneybatı Anadolu'da Lukka, Güney Anadolu'da Kizzuvatna ve Arzava Krallığı, Güneydoğu'da Hurriler, Doğu Anadolu'da da yerleri belli olmayan birçok krallık bulunmaktaydı (Macqueen, 2001: 39-44). Bundan Hattuşa'nın federatif bir devletin merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu bütünlüğünün dışında kalan en önemli merkezler Karkamış, Halpa ve Babil Krallıkları olarak bilinmektedir. Bu kentlerin, Hitit devlet yönetimindeki kralın akrabalarınca atanan krallarca yönetilmekteydi. Güney Suriye'deki Amurru Krallığı ise Hitit ve Mısır Devleti arasında tampon devletçik vazifesindeydi. Bu bağlamda Hitit Devleti döneminin imparatorluk kuran devletleriyle birlikte Anadolu'da siyasi birliği sağlamış, dönem şartları içinde Anadolu'nun insan ve kültür varlığını en üst seviyede temsil ettiği anlaşılmaktadır (Akurgal, 2005: 111).

Hitit Devleti, iç karışıklıklar, Ege Göçleri ve dış tehditler nedeniyle tarih sahnesinden çekilmiştir (Eroğlu, 2014: 44). Hitit sonrası, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, Geç Hitit Devletleri adı ile andığımız krallıklar, Hitit Devletinin mirasını yaşatmışlardır. Bu miras Asur Devleti'nin bölgeye hâkimiyeti ile değişiklik göstererek Anadolu'da varlığını devam ettirmiştir. Tarihsel süreçteki yenilik ve farklılıklara bağlı olarak Frig, Galat, Helen, Roma, Osmanlı ve en son Türkiye Cumhuriyeti Devleti idaresi altında yaşamını devam ettirmektedir. Kurulan her idare ile iç içe yaşayan Anadolu uygarlıkları, günümüzden sonra da devam edecek olan tarihsel süreçte sahip olduğu coğrafi şartların gereği olarak ürettiği değerleri yeni kurulacak idarelere de aktaracağı düşünülmektedir.

3.4. Hititlerin İnanç Sistemi

Boğazköy de ortaya çıkarılan devlet arşivi vesikalarından okunanlarının çoğunun dini içerikli olduğu anlaşılmıştır. Siyasi antlaşmalar bile bir dereceye kadar dini karakter taşımaktadır. Boğazköy (Hattuşaş) arşivinin verdiği bu dini vesikaların yanında ele geçirilen arkeolojik buluntular ile Hititlerin dini inancının yaşam üzerindeki etkisini doğrulamıştır. Bunların başında ise, Hattuşa yanındaki Yazılıkaya açık hava duvar kabartmalarındaki tanrı figürleri gelmektedir. Bu tanrılar hakkında yapılan araştırmalardan Hitit dininin, çok tanrılı bir din olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Hititlerin yalnız kendi tanrılarını değil, Anadolu'da o zamanlarda yaşamakta olan diğer kavimlerin tanrılarını ve hatta kendilerinden önceki kavimlerin tanrılarını da kabul etmiş olmaları önemli bir bilgidir (Kınal, 1987: 202-204).

Hitit metinlerinde en çok zikredilen tanrılardan biri de güneş tanrılarıdır. Çünkü Hattilerin ve Arinna şehrinin güneş tanrıçasından başka, adı UTU ideogramı ile gösterilen bir erkek güneş tanrısının da varlığı görülmektedir. Bunlardan başka,

metinlerde “Göğün güneş tanrısı”, “Yerin güneş tanrısı” ve “Suyun güneş tanrısı” tabirleri de geçmektedir. Yakındoğu kavimleri gibi, Hititlerde Güneş tanrısını adaletin koruyucusu olarak düşünmüşlerdir.

Hititlerde ayrıca milli tanrılarda bulunmaktadır. Metinlerde Hitit milli tanrılarına Kaneş’li (Kültepe) şarkıcılar dua etmektedir. Bunlar arasında en mühimleri Deniz Tanrısı Aruna, Ocak Tanrısı Haccac, Güneş Tanrısı PUTU, Ateş Tanrısı Pahhur, Temiz Pınar Tanrısı Guppilulia ve aşk ve savaş tanrıçasının varlığıdır.

Hititlerin din ve inanç unsurları açısından Mezopotamya uygarlıklarından da etkilendikleri görülmektedir. Özellikle de Yer Altı Tanrıları arasında bulunan Lelwani, Siwatta, Istustaya, Papaya, Hasameli, Güneş Tanrıçası ve Nergal, Mezopotamya tarafından kabul edilen ve benimsenen tanrılar arasındadır (Gavaz, 2016: (b) 839; Ögel, 2014: 344).

Hitit kralları, tanrıların kültlerini önemsemişlerdir. Kral kendisini, ülke genelinde en yüksek dereceli rahip yapmıştır. Bu durum, kült merkezlerinde gerçekleştirilen törenleri, kralın kendisinin yapmasına veya nadir durumlarda da kendi ailesinden bir temsilcinin yürütmesine ortam hazırlamıştır. Kutsal işlere gösterilen önem, kralın halk üzerindeki üstünlüğünün kanıtıdır. Kralın dini olgular üzerindeki etkinliği ele alındığında ise, kralın meşruluğunu tanrılara borçlu olması, onların destekleri olmadan herhangi bir yürütme kararı alamayacağı düşüncesinden kaynaklıdır. Bu nedenle kral tanrılara tapınılmasını sağlamalı ve tanrıya yapılan sunumlara özen göstermelidir. Bu durumlar göz önüne alındığında tanrılara inanmanın, onların destekleri olmadan devleti yönetmenin mümkün olmadığını kanıtlamaktadır (Sevinç, 2008: (b) 13-14).

Hititlerin inanç sistemlerine bakıldığı zaman genel manada günlük yaşamı tanrıların yönettiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda Hititler, teokratik bir inanç dünyasında hayatlarını şekillendirmektedirler. Hititler başlarına gelen her olayda tanrıların bir etkisi olduğunu; hastalıklarda, mutlulukta ve yenilgilerde diğer bir deyişle yaşamın her noktasının tanrıların etkisiyle olduğuna inanmaktadırlar. Ölümünden sonra mutlu bir yaşantı süreceklerini inandıklarından, tanrıların gazabını üzerlerine çekmemek için çeşitli kurbanlar sunmuşlardır. Bayram törenleri yaparak dualarla Tanrıları anmaya özen göstermişlerdir. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri üzerinde de tanrıların etkisinin olduğuna inanılmaktadır.

Tarım ve hayvancılık gibi geçim kaynakları açısından önemli bir yer tutan işlerde de, tanrıların önemli bir yer tuttuğuna inanılmaktadır. Dua ederek bereketin artacağını düşündükleri için, bunu yapmamaları durumunda tanrılar tarafından cezalandırılacaklarına inanmaktadırlar.

Diğer yandan Hititler krallarına da saygı göstermektedir. Diğer bir deyişle kral ne oranda memnun edilirse, tanrıların da kendilerini o oranda memnun edeceğini düşünen halk, krallara dua etme ve kurban sunma gibi törenleri ihmal etmedikleri bilinmektedir (Murat, 2012: 126; Dinçol, 1986: 7-8).

3.4.1. Hititlerin Tanrıları

İnsanların, kendilerini oluşturan değerler kapsamında edindikleri inançları aynı zamanda onların hayata bakışını ve dünya görüşünü yansıtmaktadır. Bu kapsamda Hitit döneminin düşünce yapısının anlaşılması, tanrıya olan bakış açılarını bilmekten geçmektedir. Arkeolojik kalıntılar ve yazılı belgeler bize o döneme ait materyallerin, kültürel ve sosyolojik yapıya ait çeşitli bilgilerin elde edilmesine yardımcı olmaktadır. Ayrıca din, hayatın vazgeçilmez unsuru olarak görüldüğünden, Hititlerin tanrılarının ve bu tanrıların günlük yaşama etkilerinin ele alınması gerekmektedir. Hitit tanrılarına

bağlı inançların çeşitliliği, Hitit imparatorluğunu oluşturan halkların kültürel zenginliğini göstermektedir (Çınar, 2012: 1-2).

Hititlerin dini inançları arasında tanrılara olan bağlılıkları, belirli bir takvim içerisinde yapılan bayramların kutlanmasını gerektirmektedir. Bu bayramları, kral başrahip unvanıyla gerçekleştirilmekteydi. Bayramların kutlandığı alan ise Başkent Hattuša'dır. Bu nedenle kral, ordunun yönetimini güvendiği komutanlara bırakarak Hattuša'da bayram kutlamalarına katılmaktaydı. Hititlerin tanrıya olan bağlılıkları, daha çok kral ile bağlılıklarının bir ölçüsü olarak kabul edildiğinden, krala gösterilen saygı kadar dini inançlara da saygı gösterilmesi anlayışı hâkimdir. Kral, tanrıların isteklerini yerine getirmede en önemli kişi olarak görülmektedir. Diğer bir durum ise, tanrılara olan ibadetlerin değerlendirmesidir. Tanrılara olan ibadetlerden en önemlisi tanrılara kurbanlar sunmaktır. Bundan dolayı rahipler ve rahibeler bayramlar boyunca tanrılara günlük ekmek ve içecek ikramlarında bulunmuşlardır (Alparslan, 2009: 120; Klock – Fontanille, 2005: 59).

Bayramlar, tanrılara saygı göstermenin bir yoluydu ve bayramların ülkenin birlik ve bütünlüğünü, toplumun refahını ve zenginliğini korumak ve devam ettirmek yaklaşımı ile yapıldığı düşünülmektedir. Kutlamaların amacı, tanrılara saygı göstermek, onlarla doğru ve sürekli bir bağ kurmaktır; böylece, Hitit Krallığı'na ve hanedana tanrısal koruma sağlanmış, bunun sonucu tarlaların ve hayvanların verimliliği, askeri seferlerde orduların başarısı, sonuçta bütün ülkenin refahı sürdürülmüş olacağı düşüncesinin yaygınlığı ön planda tutulmuştur (De Martino, 2006: 92).

Eski Krallık döneminde bayramların yapıldığı takvimi ve zamanlaması tarımsal takvime uyumlu olarak gerçekleşmiştir. Daha sonra İmparatorluk döneminde, Hitit bayramları iki gruba ayrılmıştır. Birincisi “düzenli” (SAG.UŞ ya da ukturi) ve “büyük” bayramlar olarak adlandırılmıştır. Düzenli bayramların yıllık döngüde ritüel takvimde belirlendiği anlaşılmaktadır. İkincisi ise daha uzun aralıklarda, altı veya dokuz yıllık döngülerde gerçekleştirilmiştir. Benzer şekilde yaz ve güz dönemlerinde yapılan bayramlar dönemden döneme pek değişiklik göstermiyordu (Taracha, 2009: 70). Hititler dini görevlerini yerine getirmek için uzun süre hazırlıklar yaparlardı ve onların en önemli bayramları toprak verimliliği ile ilgili olan bayramlardı.

Bayramlar düzenli olarak bahar ve güz mevsimlerinin başında yapılırdı. Bu bayramlardan beklenen amaç, kişi ve doğa döngüsündeki birliği göstermesi ve yıllık yenilenme olarak değerlendirilmektedir. Bayramların üretimdeki sembol uygulaması yaz mevsiminde saklama kabının tahıl ile doldurulması (şuhha-), güz mevsiminde ise saklama kabının veya pithosun açılması gibi simgesel hareketlerin gösterilmesi şeklinde olurdu (Archi, 2015: 18).

Bahar bayramı olan AN.TAH.ŞUMSAR yaklaşık 38 gün boyunca kült merkezlerinde kutlanırdı. Kıştan bahara geçiş ile birlikte yeni yılın başlangıcı bu bayram ile kutlanmaktaydı. Günümüzde bu bayram 21 Mart Nevruz Bayramı olarak kutlanmaktadır. Bayram kralın Hattuša'ya, devletin merkezi olarak kabul edilen kente gelmesi ile tamamlanırdı. Bayram Tahurpa'da başlardı ve kral bu noktadan bayram damında yani Tippuwa'ya ilerlerdi. Tippuwa'da kral yaylar yapar ve sonrasında iki tekerlekli araba ile şarap ikram edilen yere, yani Huwaşi'ya ulaşırdı. Devamında, kral Hattuša'ya girer ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın dikili taşına varır. Tanrının tapınağında Zithariya tanrısının KUŞ kurşaş'ı (av torbası) almak için hazırlıklar gerçekleşir, ilerleyen günlerde av torbası gezisine başlar ve altıncı günde Hattuša'ya ulaşıldı. Orada Halki tahıl tanrıçasının tapınağına konulurdu. Bu kutlamaya Arinna Tanrısının Rahibi ekmek ikram ederek katılım gösterirdi. Aynı gün içinde, Hatti'nin Fırtına tanrısının saklama kabını açardı. Başka şeylerin yanı sıra, bayramın kutlanması

esnasında koyunlar, tahıllar, taze meyveler, bal ve şarap sunulurdu (Alparslan, 2009: 121). Ayrıca bu güz bayramı döneminde bahar kutlamaları için açılacak olan küpler tahılla doldurulur ve saklanırdı (Fleming, 2000: 131). Başka bir önemli bayram ise, KILAM bayramıydı. KILAM üç gün süren bir bayramdı ve daha eski krallık dönemlerine uzanan bir geçmişi bulunan bir bayramdı. Ayrıca Hattuša'da yapılan ve başkent'in tanrılarına ve başka yakın Zippalanda ve Arinna şehirlerin tanrılarına yönelik yapılan bayramdı. KILAM bayramı süresince yapılan bazı ritüeller tahıl tanrısı Halki'nin tapınığında gerçekleştirilmekte idi (Archi, 2015: 12; Taracha 2009: 72). Geçiş töreni esnasında kral merkezde olan bütün tapınakları ziyaret ederdi (Taracha 2009: 73).

Hitit Devleti'nin inanç dünyası toplumun farklı kültürlere ait halklardan oluşması yapılan bayramlara da yansımıştır. Kült yükümlülüklerini yerine getirmede hükümdarın yanında sadece rahipler değil, içki sunucu, aşçı, sofrası sorumluları, müzikçi, şarkıcı, dansçılardan oluşan kült görevlisinin büyük bir grupta yer alması Hititlerde organize ve güçlü bir devlet yapısı olduğunu göstermektedir. Buna bağlı olarak yüksek sayıda olan bu görevliler ve meslekler, hayvanlar ve dini aktivitelerde tüketilen yiyeceklerin ve içeceklerin Hitit ekonomisi üzerinde ağır bir yük getirdiği görülmektedir. Ayrıca bundan, tapınakların sadece dini değil ekonomik, politik ve sosyokültürel amaçlarının da olduğu görülmektedir.

3.4.1.1. Gök (Fırtına) Tanrısı

Gök kavramının toplumlar tarafından kutsal kabul edilmesi, göğün kapsayıcı ve yaşamı devam ettirici olarak kabul edilmesinden kaynaklıdır. Tanrı'da da bu anlama gelen nitelikler bulunduğundan gök ile eşdeğer tutulmuştur (Çavuşoğlu, 2007: 2; Esin, 2001: 19). Yaşamı sorgulayan insanlar dünyanın neresinde olursa olsun yaratıcı ve yüce bir gücün varlığını hissetmişlerdir. Bu yüce yaratıcılık kavramı yüksek ve kapsayıcı yönü ile genelde "Gök" kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Gök Tanrı inancı da bu yönü ile değerlendirilen bir durum olmuştur. Bu inanç sistemi genelde her toplumda kabul edilen bir dini inançtır. Gök Tanrı kavramı, aynı zamanda büyük tanrı anlamını da taşımaktadır. Bu anlamda Gök Tanrı en kutsal tanrı olarak kabul edilmektedir. Toplumlarda farklı şekillerde isimlendirmeler mevcut olsa da genel anlamda Gök Tanrı, dini anlayışı yansıtan bir niteliktir (Kalafat, 2004: 9).

Gök Tanrı kavramı ile bütünleştirilen bir inanç sistemi Hititler açısından değerlendirildiğinde, çok sayıda bulunan tanrı ve tanrıça arasında "gökyüzü" tanrıları ile "yeraltı" tanrıları arasında temel bir ayırım yapılmıştır. Bu çerçevede Hititlerin Gök Tanrı anlayışında, çok farklı görevleri bulunan tanrılar yer almıştır. Güneş Tanrıçası, Fırtına Tanrı'sının eşi olarak kabul edilmiştir (Sevinç, 2008: (a) 177). Hititlerin Gök Tanrı kavramı yalnızca tapınaklar oluşturarak dualar etme ile kısıtlı bir durum olmamıştır (Ünal ve Girginer, 2007: 153). Çeşitli gelenek ve göreneklere yansıtan bir inanç sistemi uygulanmış ve kurban sunma amacıyla "duman kurbanları" olarak ifade edilen bir tören gerçekleştirmişlerdir. Bu törende temel inanış, sunulan kurban etlerinin yakılmasıyla beraber tanrıların kokuyu alması ve yeryüzüne inmesidir. Bu şekilde gökyüzü tanrılarının dikkatinin çekilmesi hedeflenmekte ve onların yeryüzüne indirilmesiyle beraber istekler belirtilmektedir. İnsanların dileklerini sunmak istemeleri ve dileklerinin kabul olması için dua etmeleri, gökyüzü tanrılarına yönelik yapılan bu törenlerin sık bir şekilde yapılmasına ortam hazırlamıştır. Bu sayede isteklerinin gerçekleşmesine yönelik iletişim kurdukları yönündeki inançları, Gök Tanrı anlayışının etkinliğini artırmıştır (Yıldırım, 2014: 42; Ünal ve Girginer, 2007: 103).

3.4.1.2. Tanrıça

Hititlerin inançlarında tanrılar kadar tanrıça kavramı da önemlidir. Hititlerde, kadın ile erkeğin toplumda eşit olduğu kabul edilmektedir. Hitit tanrıçası aynı zamanda, Arinna'nın güneş tanrıçası, Vuruşemu, Hepat gibi farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Bu tanrıça isimleri, tabletlerde farklı adlarla ifade edilse de aynı kavramı ifade etmektedir. Kabartmaların çoğunda, tanrı ve tanrıçanın eşit olduğu yönünde tasvirler yapılmaktadır. Bunun yanı sıra, bu çiftin oğulları olan koruyucu tanrı da olarak önemli bir yer tutmuşlardır. Tanrıçalar arasında en önemlisi ise, Arinna'nın Güneş Tanrıçasıdır. Arinna'nın güneş tanrıçasını Kral II. Murşili canlandırarak uzun dönemden beri ihmal edilen tanrıçanın önem kazanmasında etkili olmuştur. Bu durumun etkisini artırmak amacıyla, seferlerden önce güneş tanrıçası ile ilgili bayram törenleri yapılmıştır (Boran, 2014: 7).

Hititlerin daha çok Mezopotamya ve Suriye kültürlerinin etkileri altında kalmaları, inanç sistemlerinden de bu kültürlerden etkilenmesine ortam hazırlamıştır. Bereket tanrıçası, aşk tanrıçası gibi tanrılar, daha çok bu kültürlerden etkilenen dini inançları temsil etmektedir (Kıymet, 2014: 21). Mezopotamya din ve edebiyatını benimseyen Hurriler, kendi katkılarını yaparak bunu Anadolu'ya taşımışlardır. İnanna/İştar'ın yer altına inişine bir örnek Hitit çivi yazılı kaynaklarında da mevcuttur. Ancak bu örnek Mezopotamya edebiyatında olduğu gibi bağımsız bir şekilde değil, Mukişli MUNUS ŞU.GI Allaiturahhi'nin büyü ritüellerinin bir parçası olarak günümüze ulaşmıştır. Hitit dünyasında, insanların karşılaştıkları her türlü sorun, özellikle de hastalıklar ve açıklamakta zorlandıkları doğa olayları gibi durumlar karşısında pek çok büyü ritüeli uyguladığı yazılı metinlerden bilinmektedir. Bu büyü ritüellerini gerçekleştiren çok sayıda kadın görevli vardır ve bunlardan biri, Amik Ovası'nda yer alan Mukiş krallığından Allaiturahhi'dir. Bu isim, Hurrice allai, "tanrıça" ve turahhi, "güçlü" kelimelerinden oluşan ve "güçlü tanrıça" anlamına gelen Hurrice bir kadın adıdır (Miller, 2005: 134; Haas ve Wegner, 1988: 4; Haas ve Thiel 1978: 24-25). Onun büyüleri, tabletlerin içeriğinden anlaşıldığına göre "büyülenmiş bir insanı düzene sokmak" için yapılmıştır (Haas ve Wegner 1988: 105; Haas ve Thiel 1978: 96-97). Tanrıçaların çeşitli görevleri bulunmakla birlikte insanların yaşantılarında önem verdikleri durumları düzenlemeye yönelik olarak farklı görevler geliştirilmiştir.

Bu yönde temizlik ve bereket tanrıçaları en çok dikkat çeken tanrıçalardır. Özellikle de bereket tanrıçası, tarım ve hayvancılık gibi geçim kaynaklarından verimin alınmasını sağlamak açısından önemlidir (Kıymet, 2014: 27).

Tarım ve hayvancılık gibi önemli faaliyetlerde tanrılar kadar tanrıçaların rolü de dikkat çekmektedir. Hitit yasalarında bu durum ele alınmış ve gerçekleşen bir olay hakkında ise, tanrıların ülkeleri terk etmeleri halinde meydana gelen durumlar belirtilmiştir. Ancak tanrıların tekrardan ülkeye getirilmesi ile yine bu anlamda tanrıçalara çeşitli sorumlulukları yüklemiştir. Örnek üzerinden ifade etmek gerekirse, tarım ürünlerinin kuruması, hayvanların ölmesi, sığırların, koyunların yavrularını reddetmesi, hayvanların kısırlaşması gibi durumlar, Tanrı Telipinu'nun öfkelenmesi ve ülkeyi terk etmesinin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Telipinu'nun babası, Fırtına Tanrı'sı ise oğlunu bulmaya çalışır ve bunun için, Kamrusepa Tanrıçasını görevlendirir. Bu amaçla bir ritüel düzenleyen Kamrusepa, Tellipinu'nun bedeninin öfkeden arındırılmasını sağlamaya çalışır. Bereket ve bolluğun gelmesi bu anlamda, tanrıların öfkelerini dindirmede tanrıçanın görevlendirilmesini gerektirmiştir. Büyü tanrıçası olarak nitelendirilen bu tanrıça, Fırtına Tanrı'sının yapamadığı sorumluluğu yerine getiren bir gücü ifade etmiştir. Verilen örnek, tanrıçaların dini inançta önemli bir yere sahip olduklarını göstermektedir. Aynı zamanda bu durumun özellikle de tarım ve

hayvancılığa dayalı olarak ifade edilmesi, tanrıların ve tanrıçaların bu açıdan oldukça önemli olduğunu göstermektedir (Reyhan, 2010: 79; Hoffner, 1990: 14-20).

3.4.1.3. Yerel Tanrılar

Hitit kralları, toplum yapısında merkezi bir devlet anlayışını geliştirmeye özen göstermişlerdir. Bu anlayış kapsamında ekonomik ve sosyal bir sistemde devletin görevlerini yerine getirebilecekleri sorumlulukları gerçekleştirmişlerdir. Tanrılara oldukça önem atfedilmiştir. Bunlardan birisi ise, yerel tanrılara yönelik yapılan etkinliklerdir. Bu anlamda yerel tanrıların kültürleri koruma altına alınmıştır. Yerel tanrılar, merkezi devlet yapısında belirli gruplar halinde sınıflandırılarak önemli tanrılar grubuna dâhil edilmiş ve ritüeller ile ibadet etme durumları gerçekleştirilmiştir. Bunu sağlayan krallar, bu sayede özellikle de yerel tanrıların üstünlüklerini kabul ettirme görevinde bulunmuşlardır (Sevinç, 2008: (b) 13-14).

Merkezi sisteme dayalı olarak işlemlerin yapılması ve yerel tanrıların etkinliklerini artırma özellikli çalışmaların yapılması, tapınakların egemenliği ya da mülkiyet anlayışında da görülmektedir. Bu bağlamda Hititlerde tapınakların egemenliği altına tamamıyla girilmemesi ve özel mülkiyetin engellenmesi, kralın bu yönde merkezi sistem yapısını geliştirmesinde etkindir. Bu sayede Hititler açısından önemli bir unsur olan toprak, özel mülkiyetin engellenmeye çalışıldığı unsurlar arasındadır. Yerel tanrıların bulunduğu yerlerde az miktarda ürünlerin biriktirilmesi sağlansa da bu durum hiçbir zaman tam anlamıyla biriktirme anlamında yapılmamaktadır. Küçük çapta bağımsız evlerin bulunduğu yerlerde de yine aynı şekilde artı ürünlerin saklanması gerçekleştirilse de bu durum büyük miktarlarda olmamıştır. Toprağın her daim korunması anlayışının Hititlerde hâkim bir anlayış olması ister tanrı ister önemli sayılabilecek kişiler üzerinde olsun, her daim kısıtlayıcı etkidedir (Demirel ve Sevim, 2012: 204).

Yerel tanrıların, diğer tanrılardan farklı görevleri bulunmaktadır. Yerel tanrıların yerel kültürleri, bölgeden bölgeye ve geleneklere göre değişmektedir. Bazı yerel tanrılar, krallara, gelecekte bilgileri sunmuşlardır. Bu durum, yerel krallıkların ve inançlarının büyük krallık katında değerli olduğu kadar çoklu yönetimin de göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Toplumun gelişmesi ve birleşmesi yerel tanrıların oluşturdukları kültür yapılarını yansıtmaktadır. Karmaşık bir sistemin olması, her bölgede farklı bir toplumun oluşmasına sebep olmuştur. Hitit toplumunda zengin bir kültür yapısının oluşmasında, yerel tanrılar önemlidir (Boran, 2014: 8; Arıkan, 1998: 272).

Yerel tanrının kültürel birleşimini sağlaması yanında farklı görevleri de bulunmaktadır. Örneğin yerel tanrılar, kralın isteği doğrultusunda en üst düzey görevleri alabilmektedir. Ancak bu durum hiçbir zaman diğer grup tanrıların ya da tanrıça görevlerini geçebilecek potansiyelde değildir. Örnek üzerinden ifade edildiğinde Fırtına Tanrısı, Büyü Tanrısı, Güneş Tanrısı, Güneş Tanrıçası gibi tanrı ve tanrıçaların üzerinde yer alamamışlardır. Böyle bir etki belirli yönlerden kısıtlama oluşturmaktadır, ancak bu durum toplum yapısında yerel tanrıların konumlarını ve saygılarını azaltıcı yönde etki göstermemiştir (Arıkan, 1998: 272-273).

3.4.1.4. Hayvan Tanrıları

Tanrılar arasında diğer bir grubu Hayvan Tanrıları oluşturmaktadır. Bu tanrılar arasında en önemlisi ise, boğa biçimli tanrılardır. Hititlerde hayvan biçimli tanrılar genelde, zoomorf tanrı düşüncesinden oluşan kült aletleridir. Örneğin, boğa biçimli tanrılarda Fırtına Tanrı'sı boğa ile sembolize edilmiştir. Boğanın fırtına tanrısı ile ilişkisi bir sembol olarak ifade edildiğinde, insanlar ile tanrılar arasında aracılık yapan

bir hayvan tanrısının olduğu belirtilmektedir. Kabartmalarda boğaya tapınma ritüeli önemlidir. Başka bir hayvan tanrısı ise, ayı ve insan biçimli tanrıdır. Bu anlamda çok çeşitli hayvan tanrıları vardır. Ayrıca Hitit sanatında hayvan betimlemeleri de önemli bir yer edinmiştir (Boran, 2014: 8). Hititler açısından hayvan imgesi önemlidir. Tanrıların bir lütfu olarak değerlendirilmeleri, tanrılar ile iletişimleri sağlamada insanlar, hayvanları aracı olarak kabul etmişlerdir. Tanrılar ile iç içe yaşayan bu toplumda, özel mekânlarda olduğu kadar normal yaşantılarda da saygının gösterildiği belirtilebilmektedir. Diğer yandan, Tanrılarla sürekli iletişim kurma anlayışı, hayvanlar ile sağlanan bir unsur olarak görülmüştür. Bu anlamda ifade edilebilir ki hayvan tanrıları daha çok, tanrıların insanlar ile iletişim kurmuş oldukları bir aracı üstlenmektedirler (Kahraman Çinar, 2012: 21-22).

3.4.2. Hititlerde Tanrı Kültleri

Hitit dinine yönelik incelemeler genelde, gelişmiş yapıda çok tanrılı din anlayışını desteklemektedir. Sayıları otuz bine yaklaşan tabletlerde dinsel metinler dikkat çekmekle birlikte, Hititlerin dinlerine vermiş oldukları önem, oldukça etkindir. Hitit dininin kozmopolit bir yapısı olduğu düşünüldüğünde, Hitit dinini oluşturan temel unsurların neler olduğu önem taşımıştır. Bu yönde gerçekleştirilen çalışmalar, Hitit dininin her birinin kendisine ait olan geleneklerine bağlı kültürleri ile başkent Hattuša'ya bağlı olan kralın devlet dininden oluşmaktadır. Hitit panteonu denildiğinde akla gelen bu devlet dini içerisinde başkentte tanınmış olan ve saygı gösterilen tanrı ile tanrıçalardır. Diğer yandan onlara tahsis edilmiş olan rahipler de bulunmaktadır. Hitit dinini oluşturan bu panteon, yerel kültürlerin birleşmesiyle beraber karmaşık bir sistem yapısındadır. Bu anlamda tanrı kültürleri, "Hatti ülkesinin bin tanrısı" diye anılan tanrı anlayışını desteklemektedir. Hitit dini içerisinde yerel tanrıların kabul etmiş olduğu kültürleriyle beraber bu anlayış, daha çok kabul görülmüştür (Arıkan, 1998: 272).

Tanrı kültürleri olarak ifade edilen unsur Hititlerde belirli bir inanç sistemini yansıtmaktadır. Bu anlamda tanrıların ölü ruhlarının ülkeye götürüldüğü ve orada bir kültürün bulunduğu inancı hâkimdir. Ölü ruhların bulunduğu yer ise başkenttir. Devlet yapısında bu durum, kralların tanrısal mertebeye kavuşmuş olmaları ve krallara ait olan kültürün taşındığı yönündeki inanç, başkenti önemli bir yer kılmıştır. Tanrı kültürlerinin başkentte bulunması, kutlamaların da bu başkentte yapılmasına ve tanrılara ibadetlerinin de yine aynı şekilde burada olmasına etki göstermiştir. Atalar kültürünün ihmal edilmeyecek kadar önemli olması, tanrı kültürüne bağlı kalmaya ve gelenekler ile göreneklerden kopmamaya ortam hazırlamıştır. Tanrı kültürlerinin ihmal edilmemesi, geçmişle tarihi bağların kurulmasına etki etmiştir. Kültürel bağların devamlılığı ise, ölü kralların ruhlarına yapılan anma törenleri ile sağlanmıştır. Atalarının ruhlarına saygı gösterme inancı, bu geleneğin devam etmesini destekler niteliktedir (Gavaz, 2016: (b) 842-843; Akgün, 2007: 143). Hitit dini inancında kültür unsuruna yönelik çalışmalar, arkeolojik veriler dikkate alınarak yapılmıştır. Bu verilerde özellikle de tanrı kültürlerinin yoğun bir şekilde olduğu tabletler ile ifade edilmiştir. Bu kültürlerde, tanrı ve tanrıçalara yapılan ritüellere geniş kapsamda yer verilmiştir. Dini ritüellerin anlatımları ve kültür törenlerinin anlatımları en sık rastlanılan unsurlardır. Bu anlamda ifade edilebilir ki Hititlerde dini inanç anlayışı, tanrı kültürlerinin devamlılığını sağlama ile eşleşmektedir (Demirci ve Falay, 2016: 40).

3.4.3. Hititlerde Doğa ile İlgili İnançlar

Hititlerde kültürler, doğa ile ilişkili olarak da tasvir edilmiştir. Yapılan çalışmalarda bu durumun en belirgin özellikler, pınar/kaynak tanrı ile tanrıçalarının

olmasıdır. Hitit panteonunda aynı zamanda su kaynakları ile pınarlar, kutsal kabul edilmektedir. Eflatunpınar'da bulunan anıt, bu durumu desteklemektedir. Hititler dağları da kutsal kabul etmiş ve dağ tanrılarını inanmışlardır. Bu kutsallığı artırmak amacıyla her dağda ayrı bir tören gerçekleştirmişlerdir. Dağ tanrıları genelde uzun etekli tasvir edilmiş ve elbisenin de üzerinde dağ sembolleri yapılmıştır. Ancak dağ tanrılarının Hitit dinine ve Hitit sanatına tamamıyla yabancı olduğuna yönelik görüşler de mevcuttur. Bu anlamda dağ tanrılarının ise, Suriye'den gelen bir anlayış olduğu belirtilmiştir (Boran, 2014: 12-13).

Doğa olayları üzerinde etkili olan Güneş ve Ay gibi gök cisimleri insanların her daim ilgisini çekmiş ve bu gök cisimlerine saygı devam etmiştir. Gök cisimlerine özel anlamların yüklenmesi, gök cisimlerine saygının oluşturulmasında kaynaktır. Diğer yandan doğa olaylarının yorumlanması takvimlerin geliştirilmesine etki göstermiştir. Hititler açısından doğa ve gökyüzü olaylarının incelenmesinde, süregelen yapıda doğada meydana gelen olayları açıklamak için sebep olmuştur. Bu durum, doğaüstü bir gücün olduğu düşüncesinin gelişmesine ve dağ tanrılarının varlığını düşünmelerine ortam hazırlamıştır. Böylece doğada meydana gelen olaylarla doğa tanrısının ülkeye sunduğu nimetler arasında ilişki kurulmuştur. Kehanetlerin meydana gelmesi de yine aynı şekilde, doğa olaylarının bir sonucu olarak değerlendirildiğinden, doğanın başlı başına bir mucize olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Doğa bu şekilde, tanrıların insanlara isteklerini belirttikleri bir kültür. İnsanların bu istekleri dikkate almaları ise, doğanın bereket ve güzel bir yaşam sunması şeklinde ifade edilmiştir (Şahinbaş Erginöz, 2008: 199-201).

Hititlerde, doğanın en önemli işlevselliği bereket üzerindeki etkileridir. Bu nedenle doğanın bereketli olması, yağmur yağması, su kaynaklarının bulunması gibi önemli doğa olayları gerçekleşmediğinde hem tarım hem de hayvancılığın zarar görmesi, doğa tanrılarını memnun etmeyi gerektirmektedir. Hayvanın ve doğanın bereketliliğinin kalmaması genel anlamda, doğa tanrılarını kızdırmaktan kaynaklı olarak görülmüştür. Doğanın bereketliliğinin tam anlamıyla sunulması bu anlamda, tanrının öfkesini ya da nefretini dindirmenin bir ölçüsüdür. Doğa tanrılarının Hititler açısından önemi bereketten yoksun kalma durumlarının bir ölçümlemesidir. Doğa tanrılarının memnun edilmesini sağlama ise, gerekli ritüelleri gerçekleştirmeyi ve törenleri yapmayı gerektirmektedir (Sevinç, 2007: (b) 237-238; Hoffner, 1990: 17).

3.4.4. Hititlerin Anadolu'da Kurmuş Oldukları Ekonomik ve Sosyal Sistem

Hititlerin Anadolu'da kurmuş oldukları sistemler genel anlamda merkezi bir sistem yapısını oluşturma yönündedir. Kent krallıklarından oluşan partikularist yapı, Anadolu'da merkezi bir devleti geliştirme sürecinde etkindir. Bu yapılanmanın sağlanması, savaşlarla ele geçirilip yok edilen kent krallıkları üzerinde egemenliğin kurulması ile gerçekleşmiştir. Ekonomik ve sosyal sistem yapısı, merkezi bir devletin gereklerini yerine getirme odaklıdır. Yerli halkın çoğunluğunu oluşturan Hattilerin gelenekleri ile uygulamaları, Hititler açısından bir rehberdir. Hititler Hattiler üzerinde egemenlik kurarken kendilerini kabul ettirme çabasında bulunmuşlardır. Diğer yandan bölgelere insan ve maddi kaynaklar sağlanmış ve merkezi otorite oluşturulmuştur. Devlet bünyesinde sosyal yapıda dâhil olmak üzere düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca ekonomik ve sosyal sistemde merkezin öngördüğü doğrultuda kurallar ile yasalar zemini oluşturulmuştur. Sistemin uygulamaları, Anadolu halkının inançlarını oluşturmada organize yapıyı oluşturma, merkeziyetçi sistemi geliştirme, üretim ve ekonomiyi artırma odaklıdır. Bu şekilde, toplum yapısında sosyal etkinlik oluşturulmuştur. Hititlerin Anadolu'da kurmuş oldukları merkeziyetçi sistem anlayışıyla

beraber, ekonomi ve sosyal yaşantı arasında ilişkinin kuruluşur. Ayrıca kurallarda bu yönde geliştirilmiştir (Sevinç, 2008: (b) 12-13, Alp, 1997: 2-3).

3.4.4.1. Hititlerin ve Yerli Anadolu Halkının İnanç Sistemi

Anadolu'ya yerleşen Hititler uzun bir süre, beraber yaşadıkları halkı tanıma ve organize etmede yeterli birikimleri sağlamışlardır. Hititlerin uzun yıllar süregelen organize sistem anlayışları hem siyasal hem de sosyal yapılarda inançların büyük bir önem kazanmasının sonucudur. Hititler Anadolu'da siyasal egemenliklerini kurmadan önce Anadolu halkıyla ilişki içerisinde olduğundan, Anadolu tanrılarının kültleri, Hitit dini içerisinde. Bu dinin gelişmesinde ve yerleşmesinde krallar etkin rol oynamışlardır. Hitit kralları, tanrıların önemlerini artırma üzerinde çalışmalar yapmış ve böylece kendisini en yüksek derecede rahip ilan etmiştir. Önemli kült merkezlerinde gerçekleştirilen törenler, kralın kendisi veya ailesinden yakın birisinin temsilciliğini yürütmesi şeklindedir. Bu durum, Anadolu halkının inançlarında organize yapıyı sağlayabilmede önemlidir. Kralın halk üzerindeki etkisi, daha etkin sistemi oluşturmada en önemli araç olmuştur (Sevinç, 2008: (b) 13-14).

Hitit devleti, kültür ve inanç bakımından Anadolu ile Mezopotamya ülkeleri arasında bir köprü görevindedir. Bu duruma etki eden en önemli faktörler arasında ise Mezopotamya'dan gelen akınlar gösterilmiştir. Din ve inanç bahsinde yerel tanrıların da adının geçmesi hem siyasal hem de sosyal yapıda etkinlik kazanmıştır. Bu durum organize sistem anlayışında, krallar üzerinde de etkinlik oluşturmuştur. Ayrıca tanrıların, kralların en büyük rahip olarak görülmesinde de etkindir. Tanrılara olan inançlarda bu etkilenmeler ise, Anadolu'ya başka kavimlerden geçen anlayış olmasından kaynaklıdır. En belirgin örneği ise, Luvice'de Fırtına Tanrı'sı Tarhunza olarak isimlendirilirken Fenikeliler tarafından Baal olarak belirtilmiştir. İnanç dünyasında Hititlerin etkilenmeleri ise, yerel tanrıların hem sosyal hem de siyasal anlayışta yer edinmesinden kaynaklıdır (Himmetoğlu, 2016: 73).

Merkezi devlet anlayışında, ülkenin tanrı ve tanrıçalarının güvenliğini sağlamak amacıyla başkentte toplanmaları sağlanmıştır. Yerel tanrılar listeler halinde sıralanmış ve büyüklük derecelerine göre derlenmiştir. Birleştirme sürecinde benzerlik gösteren tanrılar, aynı kategoride ele alınmıştır. Merkezi yapıda ritüellerin düzenlenmesi ve ibadetlerin gerçekleştirilmesi amacıyla tapınaklar yapılmıştır. Organize sistem anlayışında dini inancın niteliği, tanrıların ülkede meydana gelen her şeyde etkili olmasıdır. Bu durum üzerinde değerlendirme yapıldığında, Fırtına Tanrı'sının ülkenin tamamına sahip olduğuna inanılmış ve Hitit kralı ise yalnızca ülkede tanrının temsilcisi olarak görülmüştür. Anadolu'nun çok sayıda kentini yakıp yok ederek Hititlerin ülkelerde ayrıcalık tanınması, bu kentlerde panteonun başına yerleştirmiş olduğu Fırtına Tanrı'sı ile Güneş Tanrıçası'nın kült merkezleri olmasından kaynaklıdır (Sevinç, 2008: (b) 14; Ünal, 1999: 205).

3.4.4.2. Anadolu'da Merkezîyetçi Sistem Yapısının Oluşturulması

Hititler Anadolu'da, kutsal kent anlayışına yeni bir biçim vermişlerdir. Bu ölçüde teokratik bir yapının gelişmesi ele alınarak bağın, bahçenin ve otlakların tanrıya ait olduğu düşüncesi hâkim kılınmıştır. Otoriter anlayış yapısı bir anlamda rahipler veya tapınaklardır. Bu nedenle bazı kentlerden vergi alınmamış ve Arinna, Zippalanda gibi yerler kutsal bölgeler olarak kabul edilmiştir. Ancak yalnızca kutsal bölgeler şeklinde değerlendirilmemiş dokumacılık sektöründe önde gelen bölgeler arasında kabul edilmesi de, bu yönde bir anlayışın gelişmesinde etkindir. Aynı zamanda yapılan

çalışmalarda bu bölgelerin, Anadolu'nun en eski halı ve kilim dokuma mekânları olduğu belirlenmiştir (Ünal, 1999: 165).

Toprağa bağlı olan halkın idari, askeri veya dini bir merkeze bağlı yaşamlarını sürdürememeleri doğaldır. Sıradan halk genelde, köy toplulukları olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Görüntü itibariyle şimdiki Anadolu köylerinden farkları yoktur. Hitit metinlerinde belirtilen yüzlerce yer isimlerinden birisi olarak ifade edilir. Bu tür yerleşim birimlerinde köylerin kendilerine ait tarım bölgeleri mevcuttur. Kimseye ait olmayan ve işlenmeyen topraklar, köyler arasında sınır görevini oluşturur. Köy içerisinde meydana gelen anlaşmazlıklar, kral tarafından çözümlenmeye çalışılmıştır. Kral ise bu bağlamda bir kurulun oluşturulmasını sağlar ve “Yaşlılar Kurulu” olarak ifade edilen kurul tarafından çözümlenmeler geliştirilir. Yerel bölgelerde en etkili olan bu kurul, sonraki süreçlerde etkinliğini kaybetmiştir. Merkezi otoritenin yaygınlaşması, bu duruma ortam hazırlayan en önemli unsurdur (Sevinç, 2008: (b) 15).

Merkeziyetçi sistem anlayışını geliştirmede öncelikli olarak idari ve bürokratik merkezlerde yargının üstünlüğü hedeflenmiştir. Hititlerde bu durum, merkezi sistem yapısında kurulan krallıkla beraber sonraki süreçlerde imparatorluğun desteklenmesi yönündedir. Bu anlamda, merkezi sistemde birliğin oluşturulması ve karmaşık olan sistem yapısının yalnızca bir yere bağlı olma anlayışı belirgindir. Ayrıca bu durum, Hitit devletinde gerçekleştirilmek için mücadele edilenler arasındadır. Kralın denetimleri sıkı bir şekilde yapması etkin bir düzeyde olsa da birleştirme eğilimli çalışmaları desteklemesi sonraki süreçlerdedir. Merkeziyetçi anlayışın benimsenmesi, kralın talimatnamelerinin değerlendirilmesi ve vergilerin toplanması gibi unsurlar, otoriteyi sağlamada destek oluşturmaktadır. Diğer yandan toprak üzerindeki yetkinlikte kral önem taşırsa da kentlerin ve üretimin merkezi sistem ile bütünleştirilme gerekliliğindedir. Ayrıca bu durum, merkezi bir yapının geliştirilmesini destekler özelliktedir. Kralın kendi varlığını ve otoritesini sağlamak istemesi, ancak bu yönde bir gelişme ile sağlanabilmiştir. Toprak üzerindeki yetkinliğin devamlılığını sağlama ise, düzenlemenin ve kontrolün bu sistem yapısı ile yapılabileceği yöndedir. Kralın istekleri bu temelde önemli olup, merkezi sistem anlayışı desteklenmiştir. Bu doğrultuda merkeziyetçi anlam geliştirilmiştir (Yeşiltepe, 2015: 1; Sevinç, 2008: (b) 16).

3.4.4.3. Hitit Devleti'nde Üretim ve Ekonomi

Hitit devletinde ekonomi, ülkenin mevcut koşullarında tarıma dayalıdır. Vatandaşın gündelik yaşantısı da toprağın işlenmesini sağlama üzerinedir. Bu yönde yapılan çalışmalarda, toprak açısından değerli ürünlerden tahıl, arpa, buğday gibi hububatlar ile birtakım baklagillerin yetiştirildiği belirlenmiştir. Aynı zamanda üzüm bağları ile incirlikler de bulunmaktadır. Yağ üretimi için de zeytinin yetiştirildiği yine aynı şekilde bilinmektedir. Ziraat açısından geniş bir yer tutan ürünler ise, gündelik öğünler ile bayram törenlerinde kullanılan ekmek, şarap veya bira'dır. Ekonominin geliştirilmesi odağında tarımdan sonra üzerinde en çok durulan faktör, hayvancılığı geliştirme çalışmalarıdır. Bu yönde hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvanlar yetiştirilmiştir. Ayrıca ekonomiyi geliştirme amacıyla tarım ve hayvancılıkta verimliliğin artırılması hedeflenmiştir. Bu şekilde ülkenin üretim kaynakları, geçim kaynaklarını da oluşturmuştur. Böylece tarım ve hayvancılık anlayışına yönelik ekonomik sistem yapısı geliştirilmiştir (Sevinç, 2008: (b) 17; Sevinç, 2007: (a) 3-48; Ertem, 1965: 242-244).

Hititlerde merkezileşmeyi sağlayıcı çalışmalar, özellikle de ekonomik sistemde üretim ekonomisi anlayışının desteklenmektedir. Diğer bir deyişle Hititlerde merkezi devletin oluşturulması, ekonomik ve sosyal sistemde merkezi devletin gereklerini yerine

getirebilmeye sağlanmaktadır. Çünkü merkezileşmenin sistem ile bütünleşmesi, o dönemlere kadar coğrafi yapı içerisinde kalmıştır. Diğer bir ifadeyle insan ve tarımsal üretimi tetikleyen güç olan sulu tarıma ulaşma hedefi, yoksun olan köylü, çiftçi ve hayvancılıkla uğraşan kişilere umut ışığı olduğu düşünülmektedir.

Bu yönde, sistemli bir ekonomik üretim fonksiyonunu yapılmıştır. Bu şekilde Hititler, Anadolu'da her bir yerleşimin sahip olduğu ekonomik yapıyı, yenilemiş ve hatta kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Yerel hanedanların da yok edilerek çalışmaların desteklenmesi, üretim ekonomisine geçişi hızlandırmıştır. Üretim ekonomisi bu sayede belirli bir disiplin ile yönetilmiştir. Bu durum özellikle de tarımsal uygulamalarda geliştirilmiştir. Anadolu'nun gelecek binyıllardaki sakinleri tarafından desteklenen bu sistem anlayışı, başarılı bir şekilde etkinliklerini sürdürmüştür (Demirel ve Sevim, 2012: 201-202; Archi, 1984: 197-198; İnan, 1939: 424).

Hitit devletinde üretimin devamlılığını sağlama amacıyla hem tapınaklara hem de halka araziler verilmiştir. Halka verilen araziler, ekonomik hayatta herhangi bir duraksamanın meydana gelmesini önleme odaklıdır. Bu amaçla gerçekleştirilen faaliyetlerden birisi de halkın toprağını artırma imkânına sahip olmasıdır. Kral bu şekilde toprağın işlenmesine katkı sunma amacıyla toprağın halka verilerek işlenmesini desteklemiştir. Halkın arazisini genişletebilmesi ise genelde arazinin satın alınması, veraset yoluyla devredilmesi ya da bağış yoluyla bırakılması şeklinde yapılmıştır. Devletin veraset ve özel mülkiyet anlayışının merkezileştirme yapısında desteklenmesi, üretim çerçevesinde ekonominin etkinliğini artırmanın bir sonucudur (Deniz, 2015: 239).

4. HİTİTLERİN TARIMINA YÖNELİK İNCELEME

Hititler, kültürel ve siyasi etkisini hâkim olduğu coğrafyada hissettirmede oldukça etkilidir. Ekonomisinin önemli bir kısmını oluşturan tarım ve hayvancılık faaliyetleri hem çağdaşı hem de halefi olduğu ülkeler tarafından uygulanmıştır. Hititlerin tarımsal faaliyetlerinde genel özellikler, uygulama sürecinde etkinliğin sağlanabilmesinde hukuksal temeli dikkate alma özelliğidir (Demirel ve Sevim, 2012: 200-201). Hukuksal açıdan tarıma bağlı özel niteliklere örnek olarak tarım aletleri ile kamu düzenini koruma çalışmaları ifade edilebilir. Hititlerin özel mülkiyete önem vermeleri, tarım ve hayvancılığı geliştirmede oluşan engellerin ortadan kaldırılmasına ortam hazırlamıştır. Bu durum ise, tarım etkinliklerinin hukuksal dayanaklar ile korunmasına etki etmiştir (Savaş, 2011: 253).

Tarım yapılabilen alanların artması, buna bağlı olarak elde edilen farklı ürünler, aynı zamanda tarım aletlerinin gelişimi ve çeşitliliğinde de etkin bir rol oynamıştır. Daha önceleri ağaç dallarından yapılan saban, madenden yapılmaya başlanmış ve hayvan boynuzlarından yapılan oraklar ise kalıp dökme veya dövme teknikleri ile biçimlendirilerek adeta fabrikasyon yöntemi ile üretilmişlerdir. Kuşkusuz madenin yoğun kullanımı ve ucuzlaması ona ulaşımı da kolaylaştırmıştır. Yeni ihtiyaçlar, bilinen aletlerin yanında madenden kürek, kazma, çapa, yaba ve benzeri birçok tarım aletinin geliştirilmesi ve üretilmesine neden olmuştur. Bunun en güzel örneklerinden biri, Hitit İmparatorluğu döneminde yapılan Yazılıkaya kabartmasında karşımıza çıkar. Burada yer alan 12 tanrı kabartmasında, figürlerin ellerinde madenden yapıldığı anlaşılan orak ile betimlenmişlerdir.

Hitit İmparatorluğu'nun tarıma dayalı ekonomisinin, Hititlerin yıkılması sonrasında Geç Hitit kültüründe de varlığını sürdürdüğünü, Konya İvriz'deki kral Warpavalas ve bereket tanrısı Tarhund kabartmasından izleyebilmekteyiz. Kabartmada, kral, elinde zengin tarım ürünlerini tutan tanrıdan bolluk bekler durumda işlendiği yorumlanır (Akın-Esgici, 2015: 35).

Hititler tarımsal faaliyetlerini, ticari ilişkilerden daha üstün tutmaktadır. Bu yönde geliştirilen hukuksal yapıyla beraber, sözleşmelerin sürekli güncellenmesi ve tarım ekinliklerinin artırılması sağlanmıştır. Hitit tarımında belirleyici unsurlar da hukuksal dayanaklar, tarımın insanın yaşamsal sürecini besleyen kapsamlı iş olmasından kaynaklıdır. Hititler buldukları coğrafyanın arazi şartlarına uygun olarak tarımsal faaliyeti benimsemişler ve gelişmesini sağlamışlardır. Hititler bu bağlamda, tarım etkinliklerini korumada ve geliştirmede bağlayıcı yasalar uygulamışlardır (Demirel ve Sevim, 2012: 201; Savaş, 2011: 272).

Hititlerin tarımsal faaliyetleri, merkezi devlet olma bilinciyle beraber daha önemli bir niteliğe ulaşmıştır. Bu merkezileşme sonucunda Hititler, Anadolu'da o dönemi kapsayan coğrafi yapıya yönelik, geniş insan kitlelerini barındıracak ölçüde çalışmalar yapmıştır. Böylece sulu tarıma elverişli topraklardan yoksun köylünün, çiftçi ve hayvancılıkla uğraşan kişilerin, sistemli ekonomik üretime kavuşması sağlanmıştır. Anadolu'da Hititlerin etkin tarımsal çalışma yapabilmeleri ise, Anadolu'da varlıklarını sürdüren Hatti kent devletlerinin yok edilmesi ve Asurlu tüccarların ortadan kaybolmasıyla beraber gelişmiştir. Bu sayede Hititler, Anadolu'da tarıma bağlı olarak yeni bir çalışma geliştirmiş ve nitelikli sonuçlar almıştır. Bu durumda en belirgin örnek, Hititlerin ekonomilerinde devlet disiplini olarak tarımsal etkinliklerini geliştirmeleridir (Demirel ve Sevim, 2012: 201). Ekip – biçmek Hitit sosyal yaşamının temel unsurudur ve bu durumun mitolojiye yansımaları kaçınılmazdır. Bu bağlamda Fırtına Tanrısı'nın

çocuğu olan ve hasat işlerini düzene sokan Tarım Tanrısı Telipinu, Güneş Tanrısı'nın Kayboluşu Efsanesi'nde "Benim oğlum kuvvetlidir. O, yeri, sabanları, su oluklarını, hububatı (ve) [] parçalar" şeklinde ifade edilir (Karauğuz, 2001: 108).

Hititlerde arazi mülkiyeti sorunu bir türlü açıklık kazanmamıştır. Umumi olarak tüm ekilir biçilir arazinin ya saraya ya da tapınaklara ait olduğu tahmin edilmektedir. Bunun yanında bağımsız küçük arazi sahibi çiftçiler de mevcut olmalıydı. Böyle bağımsız araziler, tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi, herhalde devlet ve tapınak otoritesinin girmeyi başaramadığı, ulaşımı ve kontrolü güç olan uzak yerlerde idi (Ünal, 2007: 61).

Tarım etkinlikleri, Eskiçağ toplumlarının tamamında olduğu gibi Hititler açısından da önemlidir. Toprak verimlilikleri, krallığın başarısını ortaya koymanın yanı sıra, ülkenin refahını ve devamlılığını geliştirmede de gereklilik taşımaktadır. Bu kısır döngüden çıkmanın yolu da daha çok üretim yaparak fazla üretim ile kendinde olmayan mal ve hizmetlerin elde edilmesiyle daha güçlü üretim ve sosyal yapı oluşturulmaktadır. Bu durum da Hititlerin gelişmesinde ve yükselmesinde tarım ve hayvancılığın önemini vurgulamaktadır.

Hitit tarımında dikkatleri çeken bir başka nokta tarım araçlarının ücretleri, çalışan işçilere verilecek ücretler, bu ücretlerin hem kadın hem de erkek için değerlerinin belirlenmesi gibi unsurlar, tarımın etkin düzeyde incelenmesini gerektirmiştir. Bu nedenle tarım uygulamaları, Hititlerin arazileri elverişli olmasa da geliştirilmesini ve etkinliklerinin artırılmasını gerektiren uygulamaları kapsamaktadır (Hoffner, 2010: 230; Reyhan, 2009: 163).

4.1. Hitit Ekonomisinde Tarım

Hitit ekonomisinin temel taşı, hayvancılık ve savaşlardan elde edilen ganimetler yanında büyük çapta tarımdan oluşmaktaydı (Ünal, 2007: 100). Hititlerde tarım ekonomisi faaliyetleri, tarım uygulamalarını geliştirme ve etkili bir hale dönüştürme amaçlı olduğu gözlemlenmektedir. Tarım faaliyetlerinde en önemli işlevsellik ise tarladır. Tarlanın coğrafik yapısı, sulanabilir oluşu tarımsal planlamada etkindir. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan tabletlerde toprağa ve tarıma ilişkin belge içeriklerinin ve kompozisyonların az sayıda olması konuya tam açıklık getirememekte. Ancak ele geçen verilerden toprağın devlete ait olması ya da belirlenen üretim amaçlı kiralınması yönü ile kullanımı söz konusudur.

Bu yönde iki arazi kategorisinden bahsedilebilmektedir. Bu tarlaların özelliklerine bağlı tanımlanmasıyla fiziksel özelliklerini gösteren şekil ve kompozisyonları ölçüsünde ya da yol, şehir, nehir, dağ veya başka coğrafi oluşumla bağlantılıdır. Bunlardan ilki olan fiziksel özelliklere bağlı dikkate alınan ayrıntılar ise aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır (Sabuncuo, 2011: 75);

- Bir tarla niteliğinde olduğu,
- Coğrafi ve topografik özelliklerinin olduğu,
- PARİSU ölçüsünde verilen tohum miktarları, (Ünal, 2016: 398)
- Verilen kişinin adı,
- Uzunluk ölçüleri.

Maddeler halinde sıralananlar genel olarak tarlanın fiziksel ölçümlerini içeren ve tarlanın verilen kişinin bilgilerinin belirli bir nitelendirme ile not edildiği unsurlardır. Tarlayı kimliklendirme özelliğinde olanlar ise, coğrafi oluşumla bağlantılı dağ, yol, nehir, şehir gibi özelliklerdedir. Bu gibi faktörler ise aşağıda maddeler halinde ifade edildiği gibidir (Yakar, 2012: 225);

- Tarla olması,
- Coğrafi ve topografik özellikleri,
- Uzunluk ölçüleri,
- Tohum miktarı,
- Verilen kişinin adı.

Buna göre, tarım faaliyetlerine başlamadan önce, tarlada belirli özelliklerin olması koşulu aranmakta ve bu tarlaların kimlere verildiği kaydedilmektedir. Hitit halkına verilen tohum miktarı, verilen tarlanın verimliliğine göre değişmektedir. Yine belgelerde tarlaların, dikdörtgen ya da düzensiz şekilde olmasına bağlı topografik değerlendirmeler de yapılmıştır. Yazılı metinler, arazinin ölçüsü ve tarla yapısının ekim süreçlerinde değerlendirildiğine dikkat çekmiştir (Ünal, 2005: 147). Genel olarak bakıldığında Hititlerin tarım faaliyetleri, diğer toplumlardan daha önde tutulmaktadır. Çünkü tarımdan kaynaklanan başarısızlık devleti tehlikeye sokabilmektedir. Devletin başarılı bir şekilde devamlılığını sağlamak için hem tanrıların memnun edilmesi hem de tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi önemlidir. Tarımsal faaliyetler her daim, diğer bölge medeniyetlerinden daha hassas ve doğaya da daha fazla bağımlı gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle Hititler açısından tarımsal etkinlikler, toprağa bağlı çalışmaları yapma ile de şekillenmektedir (Demirel, 2013 (a): 4).

4.1.1. Tarlaların Sürülmesi, Ekilmesi, Sulanması ve Ürünlerin Hasat Edilip Depolanması

Hitit çiftçilerinin tarım faaliyetleri, güz (zena) mevsiminde toprağın sabanla başta çift sığırı olmak üzere at ve katırla sürülmesi ve tohumun ekilmesi ile başlamaktadır. Hititli çiftçiler tarla sürülmesi ve tohumların ekilmesinden önce toprağı yabancı ot ve çalı çırpılardan temizleyerek toprağın verimini düşürecek tüm olumsuz faktörleri ortadan kaldırmaya çalışmaktaydılar. Bu durumun okunan tabletlerde şu şekilde ifade edildiği belirtilmektedir: “Çiftçi bu tarlayı nasıl çalı çırpıdan (?) temizlediyse gazap, öfke ve hiddet de senden uzak dursun, ey koruyucu Tanrı KAL” şeklindedir (Hoffner, 1974: 46). Bu nedenle tarımsal faaliyetlerin belirli bir özen doğrultusunda yapıldığı, en çok da Tanrı’yı memnun etme çabası ile ilişkilidir. Hititler, tarlaları sürme ve ekim işlemlerini gerçekleştirme sırasında kullanmış oldukları saban ve benzeri gibi tarımsal malzemelerin korunması amacıyla Hitit Yasalarında caydırıcı ifadelerle yer vermişlerdir. Tarımsal faaliyetlerde kullanılan malzemelerin çalınması sonucunda çalan kişi, önceden ölüm cezasına çarptırılırken daha sonraki süreçlerde bu ceza, para cezasına dönüştürülmüştür. Bu şekilde tarıma zarar vermeyi önlemek için hukuksal sistem oluşturulmuştur (Sabuncuo, 2011: 76; Karauğuz, 2007: 14).

Tarlaların sürülmesinden sonra yapılacak ekim işlemlerinde, bir önceki hasattan kalan tohumlar kullanılabileceği gibi çiftçilerin birbirlerinden ödünç alarak tohum edinme yollarına da yöneldikleri dikkatleri çekmektedir. Aynı zamanda saray valisi de çiftçilere tohum dağıtmakla görevli kişi konumundadır. Diğer yandan yöneticiler tarafından da bizzat tohum verildiği tabletlerden elde edilen bilgilerdendir (Karauğuz, 2007: 15). Şahsi tarlalarda kullanılan tohumların ise krallık depolarından verildiği ve verilen tohum miktarının kaydedildiği bilinmekle beraber, depolardan çıkan tohum miktarının hesaplanmasının zor olduğu belirtilmektedir. Örnek üzerinden ifade edildiğinde, 1200 gipeşsar’lık (Ünal, 2016: 281) bir tarla için 1 PARISU tohumun verilmesi gerekirken, 46.400 gipeşsar’lık tarla için 8 PARISU tohumun verilmesi anlaşılabilir değildir (Yakar, 2012: 225). Hitit yasalarında dikkatleri çeken diğer unsur ise, ekilen tarlaların da korunmasına yönelik uygulamalardır. Bu yönde, ekili bir tarla üzerine başka bir ekimin daha yapılması, şiddetli bir cezadır. Tarım faaliyetlerinde

uygulanan cezalandırma sistemi erken dönemlerde ölüm cezası ile başlamış olsa da sonraki süreçlerde tazmin esasında üç koyun, otuz ekmek ve üç testi iyi cins biraya dönüştürülmüştür. Ekip-biçme işlemleri, Hititlerin sosyal yaşantılarında önemli bir yer kapladığı için Hitit mitolojisi bundan etkilenmiştir. Buna göre Fırtına Tanrı'sının çocuğu Tarım Tanrısı Telipinu, hasat işlerini düzene sokmaktadır. Bu yönde bir inanış ise; tohumların ekimiyle beraber, tohumlardan beklenen verimin alınması için Tanrıların memnun edilmesi gerekliliğidir. Tarımsal verimliliğin artması, Tanrıların memnun edildiğini ve Tanrı'ya edilen duaların da kabul olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Sabuncuo, 2011: 77-78; Alp, 2002: 135; Karauğuz, 2001: 108). Mahsulün olgunlaşması ve hasat mevsimi yaz aylarına rastlamaktadır. Bu mevsime girildiğinde bir bayram yapılyordu. Bu bayramlar arasında EZENXŞE ŞU.KIN yar alır (Ertem, 1970: 88).

Hititler, ortaya çıktıkları Orta Anadolu coğrafyasındaki tarlalarının sulama işlemleri Mezopotamya ve Mısır kaynaklarının aksine insan eli ile sulamaya elverişli değildir. Ancak Hitit başkenti Hattuşa, verimli bir sulama kaynağına sahiptir. Bölgenin başlıca su kaynaklarını, Anadolu'nun önemli nehirleri arasında bulunan Yeşilirmak ve Kızılırmak oluşturmaktadır. Bunlara ek olarak Derinçay, Mecitözü Çayı gibi alanlar da Çorum ilinin önemli akarsularını oluşturur. Her ne kadar nehirler fazla olsa da bu sular geniş alanlarda olmadığından bu nehirlerden yeterince faydalanamamışlardır.

Hititler genel olarak su depolama amacıyla belirli bölgeler tayin etmişlerdir. Bu bölgeler genelde, tapınaklardır. Bu durum da yine Hititlerin dini inançlarının, tarımda ne kadar etkin olduğunu göstermektedir (Yakar, 2012: 210; Ünal, 2005: 63; Çınaroğlu ve Genç, 2004: 282).

Tarlaların sürülmesi, ekilmesi, sulanması ve tüm bu işlemler sonucunda hasat işlemlerinin gerçekleştirilmesi, ürünleri depolamayı gerektirmektedir. Depolama alanları, başkent Hattuşa'da Büyük Tapınakta bulunan depo odalarında yapılmıştır. Boğazköy'de yürütülen kazı çalışmalarında, Büyük Tapınak'ta bulunan depo odaları bu bilgiyi destekler niteliktedir (Salihoğlu, 2017: 32). Ayrıca bu odalarda tapınaklara vergi olarak gönderilen tahıl, arpa, baklagiller, şarap, kuru meyve gibi mahsuller de depolanmıştır (Ertem, 1987: 171). Böylece elde edilen bulgular, yaklaşık 1750 litreye ulaşan hacimlerde dir. Hattuşa'da yapılan kazılarda şimdiye dek bulunan en büyük depoların var olduğu belirlenmiş ve başka amaçla kullanılan depolara da rastlanılmıştır. Buna göre ifade edilebilir ki Hititler açısından tarım etkinlikleri, belirli bir düzen ve süreç ile ilgilidir. Yasalar ile koruma, ekim süreçlerini planlama ve ürünleri muhafaza etme işlemleri, tarım faaliyetlerinin belirli düzende yapıldığını göstermektedir (Sabuncuo, 2011: 82-83).

4.1.2. Ziraat Aletlerinin ve Yetiştirilen Tarım Ürünlerinin Değerlendirilmesi

Tarım faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, Hitit ekonomisinin temelidir. Tarım faaliyetleri, tarımsal üretimi kontrol etme, alacak-verecek ilişkisini gerçekleştirme gibi ziraai tedbirlere göre yapılmıştır. Bu yönde tarımda kullanılan ziraat aletleri, yetiştirilen tarım ürünlerini de etkilemiştir (Sabuncuo, 2011: 47). Hititlerde tarım faaliyetlerinde kullanılan ziraat aletlerinin başında saban gelmektedir. Hitit yasalarında "saban öküzü" olarak geçtiği belirtilmektedir. Bir saban öküzünün aylık kirası, 1 yarım şekel gümüş olarak belirtilmiştir. Sabanın çekilmesi amacıyla atlar da kullanılmıştır.

Hatti ülkesinde, bir sabanın çalınması, saban öküzünün çalınmasından daha önemlidir. Bu durum, ölüm cezasına kadar gidebilecek olan bir suç olarak görülmüştür (Yakar, 2012: 238; Kınal, 1987: 163). Ziraat aletlerine verilen bu önem her ne kadar bilinen bir kavram olsa da arkeolojik kazılarda Hititlerin kullandıkları tarım aletlerinin

tamamına ulaşılamamıştır. Alet topluluğuna bağlı arkeolojik belgeler, Hititler döneminde, harman yeri, odunluk, ambar, yalak, değirmen taşı, bel, orak, kağrı, koşum takımı gibi çiftçilikle ilişkili faaliyetlerdir. Bu durum ayrıca işlemler veya aletlere karşılık gelen zengin kelime toplulukları ile ilişkilendirilmemektedir (Bülbül, 2017: 273).

Hititlerde tarım ürünlerine bakıldığında ise meyve, tahıl, sebze, zeytinyağı ve şaraptan söz edilmektedir. Tahıl ürünlerinde ilk sırayı buğday ve arpa almaktadır. Belgelerde geçen ekmek çeşitliliğinin ise bu bilgiyi desteklediği belirtilmektedir. Hititler ekmek yapımına önem verdikleri için yaklaşık 180 çeşit ekmek modeli geliştirmişlerdir. Bu çeşitlerin dışında tanrılara, tapınak törenlerine özgü ayrı bir ekmek çeşidi yaptıkları bilinmektedir (Narçın, 2015:240-241). Tahıl depolarının da fazlaca bulunması, tahılların kullanım alanları ile ilişkilidir. Bu depolama şekline bağlı belgelerde, yıllık üretilen tahılın yarısından fazlasının depolandığı ifade edilmiştir (Eğilmez, 2005: 23; Yıldırım, 1996: 74). Hitit köylülerinin en çok arpa, çavdar ve buğday ektikleri belirtilmektedir. Bu durumun temel nedeni Hititlerin, arpayı ekmek üretimlerinin yanı sıra, bira yapımlarında da kullanmalarından kaynaklıdır. Ancak çavdar ekimleri, arpa ve buğday ekimlerinden daha azdır (Yakar, 2012: 239; Kınal, 1987: 163). Tarla ziraatına ek olarak bağcılığın da gelişmiş düzeyde olduğu ifade edilmektedir. Yasalarda “eğer bağlar...” ile başlayan ifadeden bu durum anlaşılmaktadır. Üzümden şarabın imal edilmesi yine aynı şekilde, tanrılara şarabın sunulması Bağcılığı da üretim yönünden desteklemektedir. Diğer yandan metinlerde zeytin ağacı, ılgın ağacı ve sedir ağacı ifadeleri geçtiği belirtilmektedir. Buna göre Anadolu’da yetişen her tür meyve ve sebzenin o devirlerde de yetiştiği anlaşılmaktadır. Bu yönde örnek olarak incir, nar, elma, kayısı, kızılçık, çiğdem, bezelye, hurma, tere, keten tohumu gibi ürünler verilebilmektedir (Bülbül, 2017: 274-275; Erkut ve Reyhan, 2012: 84; Kınal, 1987: 164).

4.2. Hititlerin Ekonomik Etkinliklerinde Tarımın Tarihsel Süreci

Hititlerin Anadolu’ya yerleşmeleri ve Hattuşa’yı merkez olarak kabul etmeleri ekonomik etkinliklerinin tarımsal faaliyetlerde gelişmesinde önemlidir. Bunun nedeni ise, Anadolu’nun iklim koşullarının ve Hattuşa bölgesinin sulamaya elverişliliğidir. Hitit dönemi olarak bilinen MÖ. 1800-1200 yılları arası, tarıma dayalı ekonominin gelişme sürecidir. Hititlerde tarımın gelişmesi tarımsal ürünlerin çeşitliliği ile de anlaşılmaktadır. Medeniyetler beşiği olan Anadolu da Hititlerden önce Karum’da Asurlu tüccarlar etkin olduğundan Hititler tarım faaliyetlerinde kendilerine özgü bir metot geliştirmiş ve kaynakları en iyi ölçüde kullanmışlardır. (Doğan, Arslan ve Berkman, 2015: 32; Demirel ve Sevim, 2012: 201; Savaş, 2011: 272; Yavuz, 2005: 1-2).

Anadolu’nun ilk barajları Hititler tarafından inşa edilmiştir (Öziş, 1987: 55-62). Örneğin Alacahöyük, Gölpınar Hitit barajı günümüzden 3250 yıl öncesine (MÖ. 1240) tarihlenmiştir (Çınaroğlu ve Genç, 2004: 279-288). Baraj gün yüzüne çıkartıldıktan sonra yöre halkının kullanımına açılmıştır. Bu yönüyle Gölpınar Barajı, dünyadaki ilklerden biri olma özelliğini taşımaktadır (Unutmaz, 2013: 294).

4.3. Hititlerin Günlük Yaşantılarında İktisadi İlişkiler Açısından Tarım

Hititler de tarım yalnızca Hitit halkının geçimini sağlamak amacıyla yapılmamıştır Aynı zamanda devletin ekonomisi de tarıma dayalı tarımsal eylemler önde gelmektedir. Anadolu’da bugün yetişen tarım ürünlerinin çoğunluğu, Hititler

döneminde de yetiştirilmiş ve bu ürünlerin belirli fiyatlar üzerinden satışı yapılmıştır. Arpa ve buğday üretimleri, tarımsal üretimde ilk sırayı almış ve halkın alabileceği şartlarda buğday satışları yapılmıştır. Buna göre ürünün çokluğu ve fiyat ilişkisi arasında bir bağ kurularak iktisadi çalışmalar yapılmıştır (Reyhan, 2010: 80). Hititlerin kendilerine ait iktisadi çalışmaları, hem göçebe bir topluluk olmadıklarını kanıtlamış hem de gelişmiş bir topluluk olduklarını göstermiştir. Hititlerin iktisadi, siyasi ve sosyal anlamda gelişmişliği diğer devletlere de örnek olmuştur. Bu yönde Hititlerin tarımsal faaliyetleri tarım ürünlerine özgü fiyatlandırılmıştır. Fiyatlandırmada ise üretim miktarı ve tüketim ağı ile ulaşım günlük yaşamda etken olmuştur. Böylece tarım uygulamaları belirli çerçevede ilerlenmiştir (Deniz, 2015: 235; Demirel, 2013 (a) : 199; Reyhan, 2010: 80-81).

4.3.1. Tarımda Ürün ve Arazi Fiyatlandırmaları

Hitit döneminde Anadolu'da tarımda yetiştirilen ürünlere bakıldığında günümüzde yetiştirilen tarım ürünlerinin çoğunun yetiştigi belirlenmiştir. Eldeki verilere Hititler devri Anadolu'sunda ŞE 'arpa', ZİZ 'buğday' ve muhtemelen kant- 'tır. Gerçekte, birçok bitkinin muhakkak tarımı yapılmış olmalıdır. Fakat bununla ilgili olarak geniş bilgi veren metinler ele geçmemiştir. Hititliler şarap ve birayı gerek ritüelde gerekse günlük hayatta sık kullandıkları halde asmanın nasıl yetiştirildiğini, arpa tarımının nasıl yapıldığını pek gerekli görmemişlerdir. Başta tahıl olmak üzere fasulye cinsinden bitkileri ve meyve yetiştirmişlerdir. Ayrıca susam, haşhaş, elme, kayısı, kızılçık, incir, nar ve zeytin yetiştirildiği bilinen tarım ürünleridir (Ertem, 1965: 171-172). Bezelye, soğan, keten ve armut yetiştirildiği de bilinmektedir (Macqueen, 2015:106). Tarım ürünlerine yönelik fiyatlandırmalar, yönetim tarafından toplumsal ihtiyaca bağlı yapılmıştır. Bu anlamda örnek vermek gerekirse buğdayın fiyatı, halkın geçim kaynağında temel oluşturduğundan, diğer ürünlerin fiyatlarından daha hesaplıdır. Halk bu sayede üründen daha fazla düzeyde faydalanabilmektedir. Bu durum aynı zamanda Orta Anadolu Bölgesi'nin iklim koşullarının uygunluğu ile de açıklanabilmektedir (Bülbül, 2017: 269). Hitit çivi yazılarında ürünlerin değişimlerine bağlı fiyatlandırmalarda, gümüşün kullanıldığı belirlenmiştir. Bu anlamda, "3 PA kızıl buğday = 1 şekel gümüş" olarak belirlenmiştir. Hititlerin ağırlık ve uzunluk birimlerinin ise çoğunluğu, Mezopotamya'dan alınmıştır. Bunlar arasında PA, şekel, zipaddani ağırlık ölçüleridir. İKU ve gipeşsar ise alan ölçüleridir. Bu birimler arasında da dönüşümler kullanılmış ve Hititler ürünleri fiyatlandırma sırasında, bu ölçü araçlarından etkilenmiştir. Tarım arazilerinde dikkatleri çeken bir diğer durum da mülk edinme konusu ile ilişkili ekin alanına göre belirlenmiş şekel gümüş değerleridir. Örnek üzerinden ifade etmek gerekirse Halani arazisine bitişik olan bir ekin alanının 1 sekel gümüşe denk geldiği belirtilmektedir. Bu değer, bir kişinin mülk sahibi olmasında kolaylıklar sunan bir fiyatlandırma ölçüsüdür. Bu durum ayrıca tarım faaliyetlerinin gelişmesin de de destek sunmaktadır. Yasal kapsamda tarım ve arazi mülkiyetiyle ilişkili olan konuların yanı sıra, kira ücretlerine yönelik bilgiler de mevcuttur. Buna göre tarım üretim maddeleri, tarım alanları, tarım aletleri kiraya verilmiş ve böylece toplumun her kesiminin tarımsal faaliyetlerde bulunması kolaylaştırılmıştır. Toprağın devlet ve tapınağa ait olması, ev kiralama gibi bir durum olmadığından, yasalarda ev ve toprak kirası eksik belirtilmiştir. Bu nedenle toprağın kiralama işlemleri, tarımsal faaliyetleri artırmada destekleyici yöndedir (Reyhan, 2010: 66-67; Taş, 2008: (b) 76).

4.3.2. Tarım Ürünlerinin Fiyatlandırmasında Dikkate Alınan Unsurlar

Hititlerde tarım ürünlerine bağlı fiyatlandırmalar, genelde şekel cinsindedir. Bu şekilde yapılması genelde, kişilerin tarım faaliyetleri ile uğraşmasında kolaylık sunmasından kaynaklıdır. Ancak ürünlerin tanrılara ve krallığa sunulacak kullanımlarda olması halinde, yüksek fiyatlandırmalara gidilmektedir. Örnek üzerinden ifade etmek gerekirse üzümünden şarap yapımları ve arpadan da bira yapımları verilebilmektedir. Bu ürünlerin tanrıya ve krallığa sunulması, halka daha az oranda sunulmasını ve depolamanın da fazla yapılmasını gerektirmektedir (Sabuncuo, 2011: 82-83; Reyhan, 2010: 66-67; Sevinç, 2010: 181).

Tarım ürünlerinin fiyatlandırılmasının belirli ürünlerde farklı şekillerde yapıldığı belirtilmektedir. Buna göre bir üzüm bağının fiyatı ile aynı büyüklükte başka bir ürünün fiyatı aynı değildir. 1 üzüm bağının değerinin, 1 mina gümüş değerinde olduğu tabletlerde belirtilmekte ve 1 mina gümüşün yaklaşık yarım kilo olduğu dikkate alındığında, üzüm bağının fiyatının, oldukça yüksek olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda üzümünden yapılan şarapların fiyatlarına da tabletlerde değinilmektedir. Buna göre 1 PA şarabın fiyatı da ½ şekel gümüş değerindedir. Şaraba bağlı fiyatlandırmalar yalnızca yasalarda geçmekle kalmamış, Hitit İmparatorluk çağında yüksek rütbeli bir komutan olan GAL GEŠTIN “şarap büyüğü” olarak isimlendirildiği tabletlerden anlaşılmaktadır. Bu durum, şarabın genel özelliklerine bağlı fiyatlandırma ölçülerinin dikkate alınması ve geliştirilmesi açısından önemlidir (Reyhan, 2010: 78; Alp, 2002: 151).

4.3.3. Tarım Ürünlerine İlişkin Yasal Çerçevenin İncelenmesi

Hititler açısından tarım faaliyetlerinin önemi, tarıma yönelik suçların belirli bir yasal çerçevede değerlendirilmesinden anlaşılmaktadır. Arazilerin kişilere şahsi ya da toplu verilmesinden tohumların ekilmesine kadar söz konusu fiyatlandırmaların, ürünlere yönelik yapılması tarım uygulamalarının güvenliğini artıracak yöndedir. Buna göre yasa maddelerinin oluşturulması, Hititlerde önemli bir yer edinmiştir. Tarım etkinliklerinin işleyişi buna bağlı olarak belirli sınırlandırmaları gerektirir. Bu kapsamda yasalarla koruma altına alınan tarım arazileri ve elde edilen ürünler, suistimallerin olması halinde cezaların uygulanmasında etkili olmuştur. Eski yasalar ile yeni yasalar arasında farklı bir durum söz konusudur. Eskiden tarıma yönelik suçlar genelde ölüm cezaları ile sonuçlanırken daha sonraki süreçlerde bedel ödemeye bağlı tazmin usulü uygulanmıştır. Bu duruma yönelik ifadelerin tabletlerde, “eskiden x kopardı şimdi y kadar oldu” şeklinde olduğu anlaşılmıştır. Yasal çerçeveye bağlı değerlendirmelerde diğer bir unsur ise, tarım ürünleri ile tarım arazilerine verilen zararların bedelidir. Buna göre ekin alanlarının ateşe verilmesi, ekinlerin çalınması, meyve ağaçlarına el koyulması, ekin alanlarında sınırların ihlal edilmesi gibi durumlar da değerlendirilmiş ve caydırıcı ölçülerde ceza maddeleri oluşturulmuştur (Reyhan, 2010: 67).

4.4. İşgücü Fiyatlandırmalarının Tarıma İlişkin Değerlendirilmesi

Hititlerde, tarıma yönelik faaliyetler genel olarak iklim şartları ve toprağın işlenmesine bağlı gelişim göstermiştir. Buna göre, tarımsal ürünlerin fazla olduğu ya da az olduğu dönemlerde fiyatlar farklılık göstermektedir. Dengeli bir fiyatlandırma yapılması ise önemlidir. Fiyatlandırmada temel alınan unsur, yoğun işgücü ve emek getirileri ile ilişkilidir. Tarıma dayalı üretimin ve ekonominin sürdürülebilmesi için iş gücünün de kontrol altında tutulması gerekli olduğundan kraliyet konu ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

İşçi ücretlerinin ödenmesinde, kadın ya da erkek işçiye bağlı olarak iki farklı ücret belirlenmiştir. Bir erkek işçi için aylık ücret, 1 şekel gümüş olarak belirlenirken, kadın işçiye aylık olarak erkeklere verilen değer yarısına eşit olarak ½ şekel ücret belirlenmiştir. Farklı ödeme yöntemleri de geliştirilmekle birlikte, bu durum yılın dönemlerine ve işe bağlı gerekliliklere göre de belirlenmektedir. Farklı ücretler ya da ödeme yöntemlerinin belirlenmesi ise, tarımsal faaliyetlerdeki etkinliklere bağlı olarak yasalar kapsamında hasat zamanına göre dikkate alınmaktadır (Taş, 2008: 77; Klengel, 1986: 28-31). Buna göre yasal çerçevede; “bir adam ekin demetlerini bağlamak, onları nakil arabalarının üzerine koymak ve onları saman evine (ambara) kapatmak, harman yerini temizlemek için ücret karşılığında işe girerse üç ay için 30 PA buğday (yani aylık 10 PA buğday); bir kadın ürün kaldırma işi için işe girerse iki ay için 12 PA buğday (yani aylık 6 PA buğday) versin” ifadesi, buğday ile orantılı bir fiyatlandırmanın yapıldığını göstermektedir (Imparati, 1992: 148-151).

Ödeme türlerinde en yaygın olarak görülen uygulamalardan biri ise, mal olarak ödeme anlayışıdır. Emeğin karşılığının bir kesinlik olarak görülmesi yalnızca, mal karşılığı ödeme şeklinde bir anlaşmaya bağlı olarak geçerlilik kazanmaktadır. İşçinin pay alımı ise, ailesinin tüketimlerini karşılayacak ölçüdedir. Bu yönde işçi hem topladığı hem de depoladığı üründen gelecek hasada kadar sadece ihtiyacını karşılayacak ürünleri almaktadır. Bu şekilde ödemede ise erkek açısından 1500 litre arpanın değeri, 1 şekel gümüşten daha yüksek bir değere tekabül etmekte ve 3.75 şekel gümüşe denk düşmektedir. Ancak kadın açısından bu durum erkeklere uygulandığı gibi değildir. Buna göre kadına 600 litrelik arpa, 1 şekel karşılığı olarak görülmekte ve yeterli bir ödeme olarak değerlendirilmektedir (Bryce, 2002: 97). Kadına yönelik belirlenen ücretin genel değeri erkekler kadar etkin bir fiziki gücü ortaya koyamamalarından kaynaklı durum olarak uygulanmıştır (Sevinç, 2008: (b) 17-19).

Erkek iş gücünün hastalıklar, (veba) askeri seferde görev alma veya kamu projelerinde çalıştırılma durumlarında kadınların, erkeklerin yürüttüğü işleri çoğunlukla paylaşarak yaptıkları da görülmektedir. Buna göre belirtilebilir ki kadınların genel işgücü nitelikleri, erkeklerin emek açıklarını kapatma ya da erkeklere yardımcı olma üzerindedir (Taş, 2008: (b) 77). Bunun yanında toplumda karakteristik iş bölümü dışında zorunlu durumlarda bu durumun göz ardı edilerek ortak düşmana karşı topyekûn mücadele refleksinin oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Kişilerin çalışma esas ve yöntemlerinin yasalarla belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu sayede yöneten ve yönetilenler arasında adaletli bir yönetim sergilendiği anlaşılmaktadır. Kazılarda ortaya çıkan çivi yazılı metinlerde (Şekil 4.1)'de ifade edilenler konuyu anlamamıza katkı sağlamıştır. Buna göre; “eğer bir demirci ½ mina ağırlığında bir çörten yaparsa, ½ PA buğday onun ücretidir, (bir demirci) 2 mina ağırlığında bir balta yaparsa işin karşılığında ona da 1 PA kıvılcık buğday ödemesi yapılacaktır” ifadesi her çeşit işe karşı ücretin belirlendiğini göstermektedir (Imparati, 1992: 150-151).

Hititlerde iş gücü ücretleri dikkate alındığında günümüz kırsal toplumlarında da benzer ücretlendirmelerin olduğu anlaşılmaktadır. Gerekliliğin karşılama, toplumun bireyleri yanında savaşlarda esir alınan erkeklerin de işgücü olarak değerlendirildiği yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Hitit metinlerinde NAM.RA'lar (Hititçe arnuqala-) sıradan kölelerin üzerindeymiş gibi görünmelerine rağmen zafer kazanan krala teslim olduklarında “Bizi yok etme/öldürme” ya da “Lordum bizi esir olarak al” diyerek aslında kralın ayaklarına kapanmış başka bir deyişle boyun eğmiş olarak tasvir edilmektedirler. Bu yüzden “servitude” kölelik/esaret kelimesi burada muhtemelen politik itaat ya da bağımlılık anlamına gelse de annal yazarlarının ağzına

yerleşen “surrender” bağımlı, boyun eğmiş ya da teslim olmuş anlamına gelen kelime ile işçi sınıfı için çoğunlukla esir kelimesinin kullanımı ima edilmiştir.

Hitit katiplerinin NAM.RA’ları köle ya da esir olarak betimlemelerine rağmen Hitit Kanun maddelerinde köle sınıfına ait olan kişilere yönelik uygulanacak cezalar ve yaptırımlar sıralamasında NAM.RA’lardan bahsedilmemesi, onların hürlerle aynı statüde olduğu ve hürler sınıfına ait cezalara ve yaptırımlara tabi olduklarının göstergesidir. Ancak Hiti kanunlarınının 112. ve 40. maddelerinde NAM.RA’lardan sivil tutsaklar olarak bahsedilmektedir (Ünar, 2017:572).

Hitit metinlerinde NAMRA olarak ifade edilen bir sınıftan, düşman şehirlerindeki ganimetler arasında bulunan insanların, çalıştırılmak üzere Hatti ülkesine getirildiği belirtilmektedir. İkamete mecbur tutulan bu sınıf, özellikle de yeni kurulan köylere veya yıkıma uğratılmış olan bölgelere gönderilen işgücü konumundadır. Diğer yandan, çalıştıkları bölgelerde yaşamaları zorunlu tutularak yapılan faaliyetlerin devamlılığı sağlanmıştır. Böylece daha etkin bir üretim düzeni oluşturulmuştur (Reyhan, 2009: 161-162; Klengel, 1975: 186).

4.5. Tarıma Yönelik Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım Sistemleri

Hitit idari sistemlerinde ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesi ve gelirlerin toplanması, depolanması ve dağıtımını kontrol altına alınmıştır. Tarım dışındaki tüm gelirlerin Başkent Hattuşaş’ta toplanması ve dağıtımlarının buradan yapılması, devletin kontrolü elde tuttuğunu göstermektedir. Bu durum ülkenin gereksinimini ve dış ticaretini belirleyen yönüdür. Elde edilen ürünlerin gereksinime göre dağıtımını temelde karşılıklılık esasına bağlı sürdürülmektedir. Bu durum üç temel örgütlenme getirmiştir; karşılıklılık, dağıtım ve piyasa sistemleridir. Modern bir anlayışı temsil eden piyasa sistemleri dikkate alınmadığında karşılıklılık anlayışı, eşitler arasında hediyelerin alınması ve verilmesi şeklindedir. Dağıtım çalışmaları ise, toplumsal temelde bir hiyerarşiye bağlıdır. İmparatorluğun başkentine haraçların akması ve oradan da eyaletlere taşınması durumu, böyle bir süreçte benimsenen dağıtım anlayışıdır (Aktüre, 1997: 48; Burke, 1994: 68; Polanyi, 1992: 9-14). Yeniden dağıtım işlemlerinden önce dikkate alınacak en temel unsur, depolama işlemleridir. Depolamanın belirli odalarda silo, küp, kâse, testi, çömlek gibi farklı şekillerdeki kaplarla yapıldığı anlaşılmaktadır. Depolama işlemlerinin yapıldığı odalarda bir diğer durum ise, yapının duvarlarının kalın olmasıdır. Bu durum, tarım işlemleri ile beraber elde edilen ürünlerin, muhafazasının da önemli olduğunu göstermektedir (Turgut, 2013: 43; Erich, 1929: 87-88).

Devlet gelir ve giderlerinin önemli bir kısmını oluşturan tarıma dayalı üretim depolama ve yeniden dağıtım işlemlerinde etkili bir yönetim sistemini zorunlu kılmaktadır. Üretilen ürünlerin ülkenin farklı coğrafik bölgelerinde yetiştirilmesinde sahiplik, (kamu / özel) durumu, ülke genelinde halkın gereksinimine sunulmasında devlet tasarruf hakkına sahiptir. Üretilen ürünlerin toplanması ve gereksinim olan yerlere dağıtımın gerçekleştirilmesi gerekliliği ise, bölgeler arasındaki iklim ve toprak farklılıklarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bu nedenle yeniden dağıtım anlayışları, gereksinim olan ve o bölgede üretilmeyen ürünlerin halkın gereksinimine sunulması esasına dayanarak yapılmaktaydı (Reyhan, 2009: 158).

Dağıtım işlemlerinde bir diğer durum ise, tarımsal döngünün devamını sağlamaktır. Bu doğrultuda, üretimin merkezde toplanıp gerekli kullanımların planlanıp dağıtılması sonrası tarımsal döngünün sağlanması ve zorunlu durumlarda kullanılmak odağında fazla ürün müstakil ya da köy tapınaklarına gönderilmektedir. Üretimde

süreklilik anlayışının geliştirilebilmesi açısından da gereklilik taşıyan bu durum, yeniden dağıtım anlayışlarında ürünün özellikleri ve kullanımlarına ilişkin değerlendirmeleri gerekli kılmaktadır (Demirel, 2013 (b) : 141).

4.5.1. Gelir Kaynakları ve Gelirlerin Başkente Akışının Sağlanması

Hitit devletinde bireyin üç ayrı mükellefiyeti söz konusudur. Bunlardan ilki askerlik hizmetinin yerine getirilmesidir. Eli silah tutan her erkeğin bu görevi yerine getirmesi zorunluluktur. Diğer iki mükellefiyet ise tımar ve angarya hizmetleridir. Tımar, kişinin sahip olduğu toprağa bağlı olarak devlete sunduğu vergilerdir. Devlete sunulan bu vergi, hizmet yerine alınan vergi şeklinde de ifade edilmektedir. Angarya hizmetleri ise yol yapımları, askeri tesis bakımları, resmi yapıların restorasyonları gibi faaliyetlerdir. Devlet hizmetlerinin devamlılığı bu şekilde sağlanmış ve bu durum yasalara bağlanmıştır (Reyhan, 2009: 159; Archi, 1974: 13).

Devletin gelirlerinin önemli bir kısmını vasal krallıklardan alınan vergiler oluşturmaktadır. Vasal krallıklardan alınan vergiler krallığın öz varlıklarına göre değişkenlik gösterdiğinden bu durum Hititlerde her krallık arasında ayrı bir antlaşma ile çözülmüştür. Vasal krallıklardan alınacak verginin esasını tarımsal faaliyetlerden elde edilen ürünler oluşturduğundan elverişli toprağa sahip olan yerlerden alınan vergiler ile elverişsiz topraklara sahip olunan bölgelerden alınan vergiler aynı oranda değildir. Tarımsal faaliyetlerden alınan vergiler ile ilgili diğer bir değerlendirme ise, kişiye sunulan toprağın kullanımınıdır. Buna göre toprakların işlenmesi ve sürekliliğinin sağlanması ve sürecin takibi önemlidir. Saray tarafından tahsis edilen arazilerin ekilmemesi durumunda tahsisi yapılan hak geri alınmaktadır. Kişinin toprak üzerinde herhangi bir miras ya da satma hakkı yoktur. Bu konu yasalarla güvence altına alınmıştır (Reyhan, 2009: 159-160).

4.5.2. Gelirlerin Depolanmasının Gerçekleştirilmesi ve Dağıtım İşlemleri

Hititlerde gelirlerin depolanmasına yönelik bilgiler, Telipinu Fermanı'nın 37. paragrafında yer aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre hububatların, kraliyet sarayı deposunda biriktirilmesi ve mühürlenmesi anlatılarak bu işlemin kraliyet yetkililerince gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Tahılların hem toplanması hem de depolanması sırasında çeşitli önlemlerin alınması ve suiistimallerin önlenmesi hedeflenmiştir. Bu yönde meydana gelen suiistimallerin olduğu Telipinu Fermanı'nın 39. paragrafında belirtilmiştir (Koç, 2007: 40-44). Buna göre fermana; “sonra onlar toprağın kanını emiyorlar, şimdiden sonra (böyle davranmalarına) izin vermeyeceğiz, her kim yaparsa ona kötü bir ölüm versinler” ifadesi dikkate alındığında, üretime yönelik suiistimallerin ölüm cezasına kadar giden ağır yaptırımları olduğu anlaşılmaktadır. Ölüm cezasının Hitit devletinde nadir uygulanan bir ceza yöntemi olmasına karşın tarımsal üretim ve kamu malının emniyetinin sağlanması açısından uygulanması sorunun ülke birliğinin sağlanmasındaki önemini göstermektedir. Diğer yandan Telipinu Fermanı'nın 40. paragrafında krallara yönelik ifadelerin mevcut olduğu belirtilmektedir. Tahılları mühürlemesi gerekliliğinin bir önkoşul kabul edildiği ve herhangi bir depo görevlisinin kendi mührü ile mühürlemesini önleme durumları halinde dikkate alınmaması ve cezalandırılması gerekliliği belirtilmektedir. Depolama işlemlerinde bu nedenle, daha hassas ölçülerde çalışmaların yapılmasından söz edilmekte ve bu durumun görevlilerce de dikkate alınması gerekliliği ifade edilmektedir (Hoffman, 1984: 46-47; Singer, 1984: 104).

Dağıtım işlemlerinin yapılması, malların tahsislerinin tek elde toplanmasının sağlanması ve belirli bölgelerin ihtiyaçlarına göre dağıtım işlemlerinin yapılmasını

kapsamaktadır. Dağıtımlarla ilgili ölçüt yasal çerçevede olmakla birlikte, geleneklere veya merkezi kararlara göre de yapılmaktadır. Dağıtımların yıllık olarak topraklardaki verimliliğin baz alınarak da gerçekleştirildiği bilinmektedir. Dağıtım kadar önemli bir kavram olan yeniden dağıtım ifadeleri, Hitit devletinde başat özelliklere dikkatleri çekmektedir. Başat, mevcut şartlara göre üretilen ve bir merkezde toplanan ürünlerin yeniden dağıtımındaki durumdur. Yeniden dağıtımcı sistemler bu yönde, mevcut üretim planı ve dağıtımın daha profesyonel şekilde ölçümlenmesi açısından önemlidir (Reyhan, 2009: 158; Polanyi, 1992: 14).

4.6. Hititlerde Tarımsal Faaliyetlerin Vergi ve Askeri Harcamalarla İlişkisi

Hitit devletinde tarımsal faaliyetlere ilişkin çalışmaların askeri harcamalarla doğrudan bağlantısının olduğu değerlendirilmektedir. Aynı zamanda vergilendirmelerin de tarımsal harcamalara bağlı ortaya koyulması esas alındığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda kendilerine arazi verilenler, savaş alanlarında asker bulundurma zorunluluğu yanı sıra, başka sorumluluklara da tabi tutulmaktadırlar. Bedenen çalışma da bu usule tabi olduğu anlaşılmaktadır. Kişilerin bu tür sorumlulukları, öncelikli olarak tımar yükümlülüğü olan kişilere ek olarak tımar sahibi olma hakkı verildiği bilinmektedir. Arazilerin tımar yükümlülükleri de bu temelde dikkate alındığı ortaya çıkmaktadır. Mülk ve emek ayrı ayrı vergilendirmeye tabi olduğu, tımar yükümlülükleri olan arazilerin ifade edilmesi ile tımar sahibi kişilerin belirtilmesi de yine farklı kategorilerde ele alınarak vergilendirme süreçleri yapıldığı anlaşılmaktadır (Ersoy ve Reyhan, 2001: 125; Beal, 1988: 291). Devlete verilen vergiler, toprağın sahibi olmama durumunda, belirli ödemeleri gerekli kılan bir durumdur.

Hitit hukuku içerisinde yasal düzenlemelere dayalı olarak vergilendirme şartları da dikkate alınmıştır. Ancak burada en temel değerlendirme, vergi yükümlülüklerinin, bazen sorumlu olan kişiler açısından yerine getirilemeyecek ölçülerde olma durumlarını taşımaktadır. Böyle süreçlerde yalnızca kralın vergileri hafifletme durumları söz konusu olduğu için, gerekli müdahaleler de bu şekilde ortaya koyulmaktadır. Vergi yükümlülüğü hafifletmesinin özellikle de tarıma dayalı olarak geliştirilmesi, tarıma bağlı faaliyetlerde zorlukları azaltmada önemlidir. Diğer yandan alınan vergilerin, tahsis edilen toprağa bağlı olarak gıda maddesi şeklinde ham madde ya da işlenmiş kıymetli eşyalar ile de alınması, vergilendirme durumlarında belirli ölçülerin de oluşturulmasını gerektirmiştir. Ancak kaynaklarda, paylaşırma durumlarının nasıl olduğundan söz edilmemektedir. Konuya ilişkin bilinen tek unsur, devlet toprağını tımar şeklinde işleme potansiyelinde bulunan kişilerin, üretimlerinin dörtte birini saraya vermeleridir (Demirel ve Sevim, 2012: 205; Eğilmez, 2005: 36).

4.7. Hititlerde Tarımsal Ekonominin Başarısı

Hititlerde tarıma ya da hayvancılığa dayalı ekonomik sistemlerin sürdürülmesi amacıyla başkentte yeterli depolama alanları planlanması yapılmıştır. Bu durum, Hatti ülkesini oluşturan krallıkların gelirlerinin büyük ölçüde, tarıma dayalı ekonomik sistem üzerinde olmasından kaynaklıdır (Bryce, 2002: 24-25). Hititlerde tarımsal ekonominin etkin bir düzeyde tutulması amacıyla gerçekleştirilen çalışmaların temelleri ekonomik sistem yapısını oluşturmuştur. Bu doğrultuda teknolojik aletlerin geliştirilmesi fikri ortaya çıkmıştır. Merkezi yapının ön planda tutulması ve belirli bir sistemin tarımsal faaliyetlerle bütünleştirilmesi ise, daha başarılı ekonomik sonuçların alınmasında önemli bir yer tutmaktadır (Carney, 1973: 68).

Tarımsal ekonomide etkin çalışmaların yapılmasında özellikle de belirli unsurlar önemlidir. Bu durumlardan birisi tarımsal üretime bağlı önemleri etkinleştirme, diğeri ise tarımsal ürünlerin hem hammadde olması hem de işlenmiş olanlarının korunmasını sağlama üzerinedir. Buna göre tarım ürünlerinin bozulmasının herhangi bir ekonomik değer sağlayamayacağı dikkate alındığında, ürünlerin özellikle de taşıma sırasında koruma faaliyetlerinin nasıl artırılacağı yönünde çalışmaların yapılmasına ortam hazırlamıştır. Böylece öncelikli olarak madeni aletlerin önemi üzerinde durulmuş ve taşıma işlemleri sırasında, ürünlerin özelliklerinin daha çok korunmasını sağlayabilme etkinliğinde, önemli durumun oluşturulması sağlanmıştır. Bu yönde tarımsal faaliyetlerin dikkate alınması gerekliliği önem arz etmiştir (Dönmez, 2013: 64). Diğeri bir ekonomik hiyerarşi ise, evlerin karma çiftlik olarak kullanımlarını ortaya koyan unsurlar olmasıdır. Buna durumda çiftlikleri kullanan kişiler, ekonominin tarımsal faaliyetlerde önemli itici gücü olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır (Dönmez, 2013: 77).

4.7.1. Karma Çiftçilik Yapılarının Geliştirilmesi

Ekonomik gücün temelinde tarımsal faaliyetlerin yer alması, tarımın geliştirilmesinde üretici ve gözlemci olan çiftçilerden alınan bilgiler doğrultusunda belirli stratejilerin oluşturulması ve bu stratejilerin uygulanması yönünde çalışmalar yapılmıştır. İklim ve çevresel özelliklerin, toprağa bağımlı yaşayan halkı doğrudan olumsuz etkilemesi tarımsal verimi düşürmüştür. Günümüzde de sorun olan bu durum Hititler döneminde de geçerli olup bu olumsuzluklar arasında iklim şartları, tarıma elverişli olmayan araziler, yağış oranlarındaki yetersizlik ve düzensizlik, doğal afetler ile tarıma zarar veren biyolojik canlılardır. Bu sorunlar tarımsal verimliliğin artırılmasına yönelik mücadeleyi zorunlu kılmıştır. Hititler bu sorunları çözmek için mücadele etmişlerdir. Risklerin kontrol altında tutulması amacıyla yapılan çalışmalar, topraklarda farklı türde ürünlerin yetiştirilmesi, karma çiftliğin oluşturularak farklı ürünlerin aynı anda yetiştirilmesi çalışmalarına ortam hazırlamıştır. Bu ürünler arasında ise 4 çeşit buğday türü, 2 ya da 3 arpa türü, nohut, bezelye, sarımsak, pırasa, bakla, havuç, mercimek, elma, kişniş, armut, üzüm, erik, zeytin gibi ürünler ifade edilebilmektedir. Hititlerde tarım faaliyetleri bu açıdan bakıldığında, belirli topraklarda farklı ürünlerin yetiştirilerek, etkin toprakların daha verimli ölçüde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ertem, 1987: 172). Bu yönde tarım faaliyetlerinin potansiyellerini artırma, karma çiftlikleri oluşturma ve çiftçilik faaliyetlerini geliştirmeye beraber önemli bir düzeye ulaşmıştır. Diğeri yandan böyle bir durumun ekonomik sistem içerisinde Hititler açısından avantajları, işgücünün daha hızlı ve elverişli şekilde karşılanmasıdır. Hititlerin ekonomik potansiyellerine yönelik genel değerlendirmeler bu süreçlere bağlı irdelendiğinde, tarımsal üretimden elde edilen tüm ürünlerin geliştirilmesi ve üretiminin artırılması yönünde olduğu anlaşılmaktadır. Diğeri yandan tarımsal faaliyetlere bağlı çalışmalar, karma çiftlikler ile beraber özellikle de bu çiftliklerin oluşturulduğu yerler açısından önemlidir (Koç, 2006: 31-32).

Hititlerde karma çiftlik uygulamalarının en önemli ekonomik özelliklerinden birisi ise, toplumun çekirdeğini oluşturan aile yapısından ziyade, günümüz mezra yerleşmeleri gibi tarımsal amaçlı bir araya gelmiş ailelerin ortak yaşadığı evler de oluşmuştur. Bu evler arasında hiyerarşik ilişkinin kurulması ve küçük bir evin, büyük bir eve bağlı üretimleri gerçekleştirebileceği söz konusu olmakla birlikte, doğrudan saraya ya da tapınağa bağlı olarak da çalışmışlardır. Evlerin içerisinde karma çiftlik uygulamaları daha çok yapılmakla birlikte, geniş bir ürün üretim yelpazesi bu şekilde

oluşturulabilmektedir. Bu nedenle karma çiftçilik yapıları, özellikle büyük evler üzerinde konumlandırılmaktadır (Dönmez, 2013: 77; Sevinç, 2008: (b) 18).

4.7.2. Tarımsal Üretimin Önemi ve Geliştirilmesi

Tarımsal üretimin desteklenmesi anlayışı, Hititlerin yaşam için zor coğrafi şartları özgün kültür birikimlerini ortaya çıkartmıştır. Diğer yandan toplumun ekonomik faaliyetlerde çalışmalarını yönetmelerinin tanrısal, mevsimsel ve gök olaylarıyla ilişkili hale gelmesi, tarım faaliyetlerine gerekli önemi göstermelerinde bir araçtır. Hititlerde tarım faaliyetlerini olumsuz etkileyen en önemli unsurlardan birisi arazilerin tarıma elverişsiz olmasıdır. Tarım faaliyetlerinin yaşamsal ve buna bağlı olarak gelişen toplumsal ve ekonomik eylemlerde her daim önde gelen bir araç olarak görülmesi, tarım faaliyetlerini önemli hale getirmiştir. Bu nedenle tarımsal üretimden gerekli verimi elde edebilme açısından dini unsurları ön planda tutma ve mevsimsel olayları değerlendirme yönüne gidildiği anlaşılmaktadır. Hava sıcaklıkları ve yağışlardaki değişimlerin bitki örtüsünü de etkilemesinden dolayı, mevsim koşullarına bağlı olan tarımsal faaliyetlerin ekonomik düzlemde dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bereket Tanrısı Telipinu'nun ortadan kaybolmasına bağlı olarak kuraklığın gelmesinden korkan Hititler, Tanrı'nın gazabından korkmuşlar ve tanrıya belirli zamanlarda kurban sunmuşlardır. Bu durum hayatın olumsuz etkilenmesini önleme çabası olarak değerlendirilmektedir (Demirel ve Sevim, 2012: 201; Şahinbaş Erginöz, 2008: 206).

5. HİTİTLERİN HAYVANCILIĞINA YÖNELİK İNCELEME

Anadolu'nun yüksek arazileri, Tunç Çağının sonunda (yaklaşık MÖ. 1600-1200) hayvan çeşitliliği bakımından günümüze göre daha zengindi. Aslanlar, leoparlar, ayılar, kurtlar, yaban domuzları, dağ keçileri, ceylanlar ve özellikle geyik, Geç Tunç Krallığı Hitit İmparatorluğu'nun merkezi olan Orta Anadolu'da hala gezinmekteydi. Kartal ve doğanların da içinde bulunduğu çok çeşitli kuş türleri de bu bölge de yaşamaktaydı. Yabani hayvanların bolluğuna karşın, 2. Binyıl sonunda avlanma artık ana besin bulma yöntemi değildi. Bölgedeki köylerde ve kent merkezlerinde yaşayanlar besin kaynağı olarak sığır, koyun ve keçi yetiştiriliyordu. Hayvancılık ve tarım Hitit ekonomisinin bel kemiğini oluşturuyordu (Collins, 2015: 14). Hititler de ekonomisine yönelik faaliyetler arasında, tarımdan sonra en önemli faaliyet hayvancılıktır. Dönem şartlarının gereği olarak yaşamın ve ekonominin devamı için zorunlu olan hayvancılık faaliyetlerinde sığır, eşek, domuz, at gibi büyükbaş hayvanlar ile koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların yetiştirildiği bilinmektedir. Hitit çivi yazılı metinlerinde arıcılığın da yapıldığı ifade edilmektedir (Ertem, 1965: 242-244). Çivi yazılı metinlerden Hititlerin hayvancılık faaliyetlerine yönelik yasal çalışmalar yaptıkları da bilinmektedir.

Hititlerin hayvancılığının korunmasına ve devamının sağlanmasına yönelik hazırlanan yasalar içinde hayvanların yaralanması, damgalarının silinmesi, hayvanlara el konulması, başka sürülerine karışmış olan hayvanların sahiplerine geri verilmesi, düşük olması, hayvanların kiralanması ve hayvanların başka arazilerde ölümü gibi yaşamsallıktan kaynaklanan sorunların çözülmesi odaklı düzenlemelere gidildiği anlaşılmaktadır (Gavaz, 2012: 93).

5.1. Hitit Ekonomisinde Hayvancılık Faaliyetleri

Ekonomik temelde önemini Hayvancılığın Hitit çivi yazılı metinlerde savaş ganimetleri arasında olduğu belirtilmektedir. Buna göre hem büyük hem de küçükbaş hayvanların savaşlardan elde edildiği, yasalarda özellikle belirtilmiştir. Hayvancılığa verilen önem özellikle, tanrılara ait hayvanların korunmasına yöneliktir. Buna göre tanrılara ait hayvanlara zarar verilmesi halinde ölüm cezası uygulanmaktaydı (Gavaz, 2012: 95). Boğazköy'de üzerinde kanunların yazılı olduğu birçok kil tablet parçası bulunmuştur. Bulunan tabletler iki ayrı seriye aittir. Her ikisi de yüz tane hüküm içermektedir. II. Seri 'Eğer bir bağ' şeklinde başlamaktadır. 163 ve 176 A maddeleri bu konuya örnek olarak verilebilir (Gurney, 1990: 79-81).

Hayvancılık faaliyetlerinin ekonomik açıdan bu kadar önemli olmasıyla beraber, ekonomide en küçük birim olarak dikkate alınan unsur "ev" idi. Ataerkil yapıda konumlanan ev kavramı, üretim mekanizmasında değerlendirilen yapıdır. Yuva kavramından daha geniş anlamda olan ev kavramının özelliği, ellerinde bulundurdukları üretim araçlarına göre değerlendirilen ve ekonomik yapıda etkinliğini ortaya koyan faaliyetlerdir. Evler ise belirli ölçülerde sınıflandırılmıştır. Buna göre tarım da olduğu kadar hayvan yetiştiriciliğinde de dikkate alınan ev kavramının sınıflandırıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre evler zengin, yoksul veya orta halli olarak belirtilmiştir. Ekonomik düzenin devamı özellikle soylu ve varsıl kişilerin faaliyetlerini yerine getirmelerine bağlı olarak değerlendirilmektedir (Sevinç, 2008: (b) 17).

5.2. Hititlerin Hayvancılığın Tarihsel Süreci

Hititlerin tarihi gelişimlerine yönelik kaynağın azlığı, hayvancılık faaliyetlerinin gelişimini takip etmede sorun oluşturmaktadır. Hititler, buldukları bölgenin kültürlerini, ekonomisini ve yaşayış biçimini kabul ederek hedefleri doğrultusunda kullanmışlardır. Bu hedef doğrultusunda da ekonomik faaliyetlerin temelinde olan hayvancılığa önem vermişlerdir. Hititlerin besin olarak hayvansal gıdaları kullandıkları belirlenmiştir (Akar Şahingöz, Akbulut ve Örgün, 2015; 392). Bu hayvansal gıdalar arasında ise sığır, koyun, keçi, domuz, geyik türleri, karaca, yaban koyunu, yaban keçisi, yaban domuzu, camız, tavşan, ördek, keklik bulunmaktadır. Ayrıca hayvanların yalnızca kemik ilikleri ile beyinlerini de yedikleri, ele geçen belgelerden anlaşılmaktadır. Hayvansal beslenme alışkanlıklarının, bölgeye yerleşmeleri ile başladığı yönündeki bilgiler ise hayvancılığın bölgede Hitit öncesi de yapıldığını göstermektedir. Hititlerin hayvanların etlerinin yanı sıra sütünden de yararlandıkları süt ürünleri geliştirdikleri bilinmektedir. Yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen buluntuların incelenmesinden çıkan sonuçlar süt ve süt ürünlerinin varlığını ve gelişimini ortaya koymaktadır (Akın ve Balıkcı, 2018: 277-278).

Hititlerde ekonominin temelini oluşturan hayvancılık faaliyetlerinde, özellikle mera alanlarının genişliği küçükbaş hayvan yetiştiriciliği için uygun bir alan oluşturmaktadır. Platoların çokluğu, hayvanların beslenmesinde doğal ortamın kullanılması açısından etkin olmuştur (Karakuzulu, 2008: 387-388; Arınç, 2007: 116; Özey, 2013: 21).

Hallan Çemi, Göbekli Tepe ve Çayönü gibi Güneydoğu Anadolu'nun en erken yerleşimlerinde kurak ormanlara özgü yaban koyunu ve keçisi, yaban domuzu ve geyikler avlanıp yeniliyordu (Ünal, 2007: 104). Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı'ndaki et tüketimiyle ilgili olarak şimdiye dek Arslantepe, Korucutepe, Norşuntepe, Tülütepe, Sos Höyük, Kurban Höyük, Titriş, Demirci Höyük, Kuruçay, Semayük-Karataş ve İkiztepe'de bulunan yabani ve ehli hayvanlara ait ele geçen kemikler incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu hayvanlar sırasıyla sığır, koyun, keçi, domuz ile avlanan yabani hayvanlardan geyik türleri, karaca, ur, camız, yaban koyunu, yaban keçisi, yaban domuzu ve tavşandır. Kuşlar arasında ördek ve keklik ön sırada gelir. Sonuçta Eski Tunç Çağı insanların, kendilerinden önceki Neolitik ve Kalkolitik insanlara kıyasla daha az et yedikleri anlaşılmıştır. Bundan da insanların artık her geçen gün biraz daha avlanma ve devşirme tutkusundan koptukları, etten çok tarla bitkilerine yöneldikleri anlaşılmaktadır. Böyle beslenme çeşidi ve miktarı da aşağı yukarı Hititler devrindeki durum ile açık bir benzerlik göstermektedir. Kemiklerin korunma ve parçalanma durumuna bakarak sadece hayvanların etlerinin değil, kemik ilikleri ve beyinlerinin de yendiği anlaşılmaktadır ((Ünal, 2007: 105).

Hitit ekonomisinde hayvanlar, Hitit krallarının başarılı askeri fetihleriyle beraber ülkelerine taşınmış oldukları ganimetler övgülerle anlatılırken ve sayılarının bir nebze artırıldığı sığırlardan ve koyunlardan bahsedilmektedir. Bu ganimetler, zaferin en önemli sonuçları arasında görülmüştür. Buna yönelik belirtilen ifadenin "Hattuşa'nın beyleri, yaya ve arabalı askerleri, NAMRA, sığır ve koyun(ları) getirdi ve onların sayısı yok idi sayılamayacak kadar çoktu şeklinde olduğu belirtilmektedir (Sevinç, 2008: (b) 19).

Hitit kanunlarında evcil hayvanların mülkiyeti ayrıca konu edinilmiştir. Hayvanların çalınması, başboş bulunan damgalı (sahipli) bir hayvanın damgasının silinerek alıkonulması, hayvanların gasp edilmesi (zorla alınması), zorla alınan hayvanın öldürülmesi, hayvanın başka bir kimsenin arazisinde iken ölmesi, bir kişinin

kendisine ait olmayan bir hayvanı öldürmesi, gebe hayvanın yaralanması, kiraya verilen hayvanın ölmesi, tarlasında başıboş ama sahipli bir büyük baş hayvan bulan kişinin o hayvanı tarla işinde kullanması gibi bir çok değişik durum ve senaryoya dair cezalar sıralanmıştır:

“57: Eğer cins bir öküzü biri çalarsa (...) eskiden otuz öküz veriliyordu ve şimdi on beş öküz versin. Ve böylece (suçu) evinden uzaklaştırır.”

“61: Eğer cins bir atı biri bulursa ve damgasını silerse ve sahibi onu kendinin olarak tanırsa yedi at versin (...)”

“71: Eğer bir öküzü, bir atı, bir katırı biri bulursa o zaman kralın kapısına onu itsin. Ama eğer onu kırdı bulursa ve yaşlılar onu - ona verirlerse, o zaman kendisi için boyunduruğa koşabilir. Ve şayet sahibi onu bulursa ve kendisi için onu eksiksiz alsın, bir hırsız gibi o yakalanmasın. Eğer yaşlılar onu - ona vermezlerse, o zaman o hırsız olur.”

“72(1): Eğer bir öküz birinin ekin alanında ölürse, alanın sahibi iki öküz versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır.

“74: Eğer bir öküzün boynuzunu ya da bir öküzün ayağını biri kırarsa onu kendisi için o alsın. Ve öküzün sahibine iyi bir öküz versin. Eğer öküzün sahibi derse 'işte tam benim öküzümü benim için alıyorum' öküzünü alsın ve suçlu iki şekel gümüş versin.”

“76: Eğer bir öküzü, bir atı, bir katırı, bir eşiği biri alıkoyarsa ve o yerinde ölürse el koyan onu ölü hayvanı teslim etsin ve bedelini versin.”

“77(A) : Eğer gebe bir ineğe biri vurursa ve karnının meyvesini dışarı atarsa iki şekel gümüş versin. (...)”

“77(B) : Eğer bir öküzün ya da bir atın gözünü biri kör ederse altı şekel gümüş versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır.”

“80: Eğer bir koyunu bir kurttan biri kurtarırsa onun sahibi eti alsın ve o kendisi için koyunun derisini alsın.”

“87: Eğer bir çobanın köpeğini biri vurursa ve o ölürse yirmi şekel gümüş versin.”

“88: Eğer bir avcının (?) köpeğini biri vurursa ve o ölürse, on iki şekel gümüş versin. (...)” (Imperati, 1992: 290).

Hayvanlarla ilgili düzenlenen cezalardan; ekonomik açıdan daha kıymetli olandan, daha az kıymetli olana doğru bir sıralama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu sıralama, erkek (damızlık), iş- yük hayvanları, köpek ve son sırada arılar yer almaktadır.

Çiftlik hayvanlarının çalınması ya da bunlara zarar verilmesi durumunda, cezalar genellikle, mal olarak tespit edilirdi. Bu anlayışın sonucu olarak, 63. maddede, ‘sabana koşulan bir öküzü çalan hırsız, eskiden 20 sığır verirken şimdi 10 sığır verecektir: üç tanesi iki yaşında, üç tanesi bir yaşında ve dört tanesi de süttten yeni kesilmiş olacaktır ve bunları kendi evinden sağlayacaktır’ ibaresi yer aldı. Tazminatın bu yolla açıkça üç kategorideki hayvana yayılmasının ardındaki nedeni ancak tahmin edebiliriz. Bununla birlikte, özel bir durumda, üzerinde pazarlıkla uzlaşmaya varılmışa benzemektedir. 178. maddede sabana koşulan bir öküzün satış fiyatı on iki şekel, bir yaşındakinin beş şekel ve süttten yeni kesilmiş olanınki de dört şekel olarak belirtildiğinden, tazminatın, çalınan hayvanın gerçek Pazar fiyatının kabaca beş katı olarak hesaplandığı anlaşılmaktadır. Yılın kritik bir döneminde olgun bir iş hayvanının uğradı zarardan ya da çalınmasından doğan kayıp gerçek satış fiyatının çok üzerinde olabileceğinden, sahibine ödenen para, muhtemelen, hak ettiğinden fazla değildi. Karar verildiğinde, suçlu, ‘kendi od ocağını kullanmakla’, yani tazminatı mahkemenin belirttiği düzeyde kendi mülkünden belki de çalınan hayvanın Pazar fiyatının beş katı olarak ödemekle yükümlüydü. Pazarlık bu

noktada devreye girmiş olabilir denmektedir (Bryce, 2002: 63). Kanun metnindeki ceza maddelerine bakıldığında, cezaların bire bir ya da kısasa kısas olarak değil tazmin usulü olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bu durum, ekonomik nedenlerden dolayı çiftlik hayvanlarına verilen önemi göstermektedir (Akdoğan, 1992: 71-86).

Kanun metinlerine ceza hukuku açısından bakıldığında, hayvanlara karşı işlenen suçların cezasının, en az insanlara karşı işlenen suçlar kadar ağır olduğu, hatta bazı durumlarda, bir hayvan ile ilgili cezanın, özgür olmayan bir insana (köleye) karşı işlenen benzer bir suçun cezasından daha ağır olduğu göze çarpmaktadır. Burada amaçlananın hayvan hakları değil, Hitit toplumunda toplum düzenine karşı işlenen suçların, bireylere karşı işlenen suçlardan daha ağır ve önemli sayıldığı anlaşılmakla birlikte hayvan haklarına uyma konusunda da temel oluşturan yasalar olarak değerlendirilmektedir.

Askeri seferler esnasında ordunun konakladığı veya geçtiği bölgelerdeki çiftçilerin hayvanları ile ilgili düzenlemelerde yapıldığı; bu çiftliklerden orduya gıda ve yük hayvanı olarak hayvan alınmakta, bu hayvanlar, sefer sonrası çiftçilere geri verilmektedir. Eğer bu hayvanlar geri verilmez ya da ölür, hastalanır ya da yaralanırsa, çiftçinin zararını devlet ya da hayvanların zimmetlendiği devlet görevlisi tazmin eder (Gavaz, 2012: 93-106).

Hitit kanunlarındaki cezai uygulamalar, intikam amaçlı değil, tam tersine toplum düzenini sağlamaya yönelik önleyici hukuk kapsamında değerlendirilmektedir (Ünal, 2004: 41-46). Bunun nedeni, Hitit toplumunun temelini tarıma, tarımın ise hayvancılığa dayanmasıdır. Dolayısıyla, suç işlenmesi durumunda, zararın tazmini için yerine konacak misiyile hayvan ya da gümüş de, sonuçta ekonomiye olumsuz etki edecektir. Oysa suçun hiç işlenmemesi, toplumsal düzenin sağlıklı bir biçimde devam etmesi demektir. Üstelik yukarıda değinilen 80. maddedeki “bir koyunu biri kurttan kurtarırsa, koyunun derisini alsın” hükmü, bu düzeni koruma karşılığında verilen bir ödülün başka bir şey değildir.

Hitit toplumunda hayvanların sadece tarımdaki iş gücü rolü, besin maddesi olarak etleri ve sütleri değil, aynı zamanda günlük yaşamda farklı alanlarda ve amaçlarla kullanılabilmesi için derilerinin de kullanıldığı bilinmektedir (Gavaz, 2012: 93-106).

Hitit yasalarında hayvanlar tazminat olarak da verilebilmektedir. Genelde maddi ceza içeren suçlarda ceza gümüş üzerinden kesilirken, bazı suçların cezası hayvan cinsinden tazmin edilir. Bu da çağdaşı toplumlara karşı bir tür para birimi (gümüş şekel) kullanan Hitit toplumunun yine de takas ekonomisinden tam olarak kurtulamadığı anlamına gelmektedir. Aynı zamanda elbette bu durum, hayvanların Hitit toplumundaki ekonomik değerini bir kez daha yansıtır.

“164: Eğer gasp için biri giderse ve bir kavga çıkarırsa ya bir iri ekme ya da bir şarap kabı kırarsa o zaman bir koyun, on ekme ve bir kap iyi cins bira versin.” (Imperati, 1992: 264).

Neredeyse tüm Yakındoğu toplumlarında olduğu gibi, Hititlerde de zaman zaman hayvanlara karşı işlenen cinsel suçlar görülmüştür. Bu da, ilgili suçların ve cezalarının kanun metinlerine girmesine neden olmuştur. Bu suçun cezası, eğer fail kral tarafından yargılanırsa kaçınılmaz olarak ölümdür. Ancak yargılama kral tarafından yapılmaz ise ölüm cezası verilmeyebilir (Gavaz, 2012: 93-106).

5.3. Hititlerin Günlük Yaşantısında İktisadi Ölçümlerinde Hayvancılık

Boğazköy- Hattuša, Keban Baraj Bölgesi Kazıları ve Kuşaklı arkeolojik kazılarında elde edilen paleozoolojik bilgilere göre Eski Anadolu'da mevcut hayvan türleri şunlardır:

Ceylan, geyik, sığır, ur, camız, fil(?), koyun keçi, yaban koyunu, yaban keçisi, at, eşek, katır, domuz, yaban domuzu, köpek, tilki, kurt, porsuk, gelincik, ayı, aslan, kaplan, tavşan, yılan, kertenkele, kurbağa, salyangoz, karınca, çeşitli haşere ve böcekler, arı, fare, kaz, çok sayıda ördek türü, kartal, doğan, keklik, turna ve daha çok kuş türleri, kaplumbağa, balık türleri, köpek balığı, yengeç, midye, ıstiridye vs. Dikkat edilirse bu hayvanlar arasında tavuk yoktur (Ünal, 2007: 145).

Hitit çiftliklerinde yapılan hayvancılık faaliyetleri, Hitit devletine ekonomik anlamda katkı sunmaktadır. Bu nedenle de savaşlardan ganimet olarak elde edilen hayvanlar, halka sunulmaktadır. Çiftliklerin genel olarak tarıma uygun kısımları tarım faaliyetlerinde olmakla beraber, ekim yapılamayan arazilerde de hayvan yetiştiriciliği yapılmıştır. Coğrafi şartlar gereği hayvanların tamamının otlatılması ise söz konusu değildir. Öncelikli olarak yaylada otlatılan hayvanlar, daha sonraki süreçlerde çiftlik sahibinin kendi arazisinde otlatılmıştır (Bryce, 2002: 99-100).

Hitit ekonomisinde hayvancılıkta özellikle de büyükbaş hayvanlardan olan sığır, eşek, at, sığır, domuz kullanılmıştır. Küçükbaş hayvanlarından ise koyun ve keçi gibi hayvanlar tercih edilmiştir. Bu hayvanların ekonomik temelde etkinlikleri ise hem yağlarını kullanma hem de çeşitli yiyecekleri üretme üzerinedir. Ekonomik kaynaklara yönelik belgelerle kanıtlanan bir diğer bilgi ise balın da önemli bir yer tuttuğu üzerinedir. Bu nedenle yetiştiricilikte tercih edilen hayvanlar ve bunların fiyatlandırılması dikkat edilen konulardandır. (Akar Şahingöz, Akbulut ve Örgün, 2015; 392; Deniz, 2015: 243; Martino , 2014: 88).

5.3.1. Hayvancılık Yetiştiriciliklerinin İncelenmesi

Hayvan yetiştiriciliğinde en önemli unsur günlük hayattaki işleri kolaylaştırma üzerinedir. Bu durum yemeden, içmeye ya da ticari faaliyetlere değin, hayvanlardan yeterli düzeyde yararlanma kaynaklıdır. Bunların dışında, ayrıca savaş arabalarının etkinliğini artırma üzerine hayvan yetiştiriciliği de yapılmıştır. Hititlerde atlı arabaların önemi, çok süratli at arabalarının oluşturulması amacıyla teknik çalışmalar yapmalarına sebep olmuştur. Ayrıca Hititlerde at arabaları için “uçan arabalar” deyiminin de kullanıldığı belirtilmektedir. Bu nedenle at yetiştiriciliğini etkin bir şekilde yapan Hitit halkı, atları insan hizmetinde kullanmada farklı metotlar geliştirmişlerdir (Köken, 2014: 23-24).

Hattuša kütüphanelerinde Kikkuli metnlerinin pek çok nüshaları veya kopyalarının ele geçmesi, onların sık kullanım sonucu çabuk kırılıp, aşınıp eskidiğini, yeni kopyalarının yapıldığını ve yeniden düzenlenmiş olduğunu kanıtlar. Kikkuli'nin bazı nüshalarda at yetiştirme ve terbiye yöntemlerini birinci tekil şahısla kendi ağzından anlatması, bazılarında üçüncü tekil veya çoğul şahıs kullanılması da redaksiyonların fazlalığını gösterir. Bir çok metinde ise şahıslar değişmekte, anlatımda bir karmaşalık karşımıza çıkmaktadır. Bu karmaşalıkların hepsi de onun ana dilinin Hurrice olması yüzünden bin bir güçlkle bizzat yazdığı veya dikte ettirdiği orijinal metinlere geri gidemez, aksine, sonradan yapılan kopyalardan veya kompozisyonlardan kaynaklanıyor olmalıdır. Kikkuli kendisine LÚ aššušanni ‘at terbiyecisi’ der. Bu sözcük Vedce ašu-, ašuwa- ‘at’tan türemedir. Metinler hangi dil olduğu bilinmeyen, ama Hurrice olması muhtemel bir kaynak dilden Hititçeye tercüme edilmiştir, ama içine yabancı kökenli

bazı teknik terimler karışmıştır. Her nedense Hititçede çok nadir de olsa kullanılan LÚ işmeriya-, ŠAKUŠKA. TAB.ANŠE ve KUŠKA.TAB.ANŠE olan ‘at/eşek yuları tutucusu, seyis, araba sürücüsü’ veya LÚ işmanala-/ işmanali-‘seyis, at bakıcısı’ terimleri kullanılmaz. Ama kabul etmemiz gerekir ki, bu sonuncu sözcük, at eğiticisinden çok, sarayda prenslere lâıyk görülen bir paye olan orta derecede bir rütbeye işaret etmektedir. Bu aslı meslek erbabı yanında „bekçi, korucu denilen bir kimse de (LÚUMMEDÀ) at terbiyesiyle ilgilenmektedir. Bir metinde ellerini suyla iyice yıkadıktan sonra atların yüzlerini silmesi ve üzerlerini örtmesi, bize onun gerçek ihtisas alanını ele vermektedir. Bu işlemini kısır doğum yaptıktan hemen sonra icra etmiş olması muhtemeldir. Bu bakımdan ellerini yıkaması, dezenfeksiyon, atın yüzünü silmesi ise doğum sırasında hasıl olan teri kurutmak amaçlı olmalıdır. Onun kadın meslektaşı SALUMMEDÀ vardır ve o bekçilik yanında, doğum uzmanı olarak çalışır, yani hemşirelik ve ebelik yapar. Bu karşılaştırmadan hareketle, bu adamın da pekalâ at doğum ve bakım uzmanı, yani bir nevi baytar, veteriner olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Nitekim onun atlarla olan yakın ilişkisi, bir arazi bağış belgesinde geçen “at uzmanı” kaydından da anlaşılmaktadır. Bunun yanında metinlerde LÚ uralla- diye bir ‘at terbiyecisi’, daha doğrusu savaş arabası savaşçıların eğiticisinden söz edilir. Bir metne göre İşputaşınara isimli bir uralla- her ikisi de savaş arabası birliklerinde binbaşı olan seyisler Šuppiuman ve Marašša’nın başına getirilmiştir. Anlaşılması güç metin yerine göre bu adamlar mahiyeti bilinmeyen bir suç işlemişler ve cezalandırılmışlardır. Hattuša kökenli metinlerde at terbiyesiyle ilgili bu klasik kaynaklar yanında at bakımının içine ayınların ve Hurrice ve Luvice pasajların da sokulduğu dinî metinler vardır; ancak bunların burada işlediğimiz konuya dönük katkısı yok denecek kadar azdır ve bundan dolayı üzerinde durulmayacaktır. Hattuša metinlerinde atın tıbbî bakımı, yani hastalıklarının tedavisiyle ilgili hiçbir kayıt yokken Ugarit metinlerinde tedavi yöntemlerine de yer verilir (Ünal, 2013: 48-49).

Hayvan yetiştiriciliğinin yapıldığı alanlar genelde, çayırlar ve otlaklardır. Ekme ve biçme işlemlerinin yapıldığı tarla ya da orman ve yerleşim alanlarından uzaktır. Hayvan yetiştiriciliğinde oldukça büyük otlakların kullanıldığı ve bu otlakların ölçüleri ise Hitit yasalarında belirtilmiştir. Buna göre, 40 kapun veya 28 IKU gibi ölçü verileri, otlaklar için kullanılmıştır. Diğer yandan yasalarda, hayvan yetiştiriciliğinde sığır ve koyunların ayrı yerde otlatılması dikkat çekmektedir. Yine Hititlerde yetiştiricilik kavramına bağlı otlatmak, otlağa götürmek terimlerin yasalarda açıklandığı belirtilmektedir (Sabuncuo, 2011: 101; Ünal, 2005: 162).

Hayvan yetiştiriciliği gruplandırıldığında ilk olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinden söz edilmektedir. Kırmızı (SA5), beyaz (BABBAR) ve siyah (GE6) olarak da sınıflandırılan keçiler, farklı şekillerde sınıflandırılan ve tanrılara da kurban olarak sunulanlar arasındadır. Hitit metinlerinde MÁŠ ideogramı “keçi, dişi keçi”, MÁŠ.GAL ise “erkek keçi” anlamında kaydedilmiştir. Aynı zamanda keçiler, kral ve kraliçe gibi yüksek rütbeli kişilere de sunulan hediyelerdir. Fal metinlerinde de keçi için, tanrının hayvanı şeklinde ifadeler yer alır (Ertem, 1965: 61-70). Koyunlar içinde yine aynı şekilde farklı sınıflandırmalar yapılmakta ve tanrılara sunulan hayvanlar kapsamındadır. UDU “koyun” ise yaş, ve cinsiyetine göre UDU.NITÁ “genç erkek koyun”, UDU.ŠİR “koç”, UDU.SIG4.SAL “yünü olan dişi koyun”, SÍLA “kuzu” olarak cinsine göre de GE6 “siyah”, BABBAR “beyaz” olarak kaydedilmiştir. Koyunlar da genelde hasat işçilerinin ilgilendiği tabletlerde belirtilmiştir (Ertem, 1965: 78-86).

Büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde sığır, öküz ve boğa da yer almaktadır. Bu grup içerisinde özellikle de sığırlar ekonomik hayatta farklı sektörlerde kullanımları açısından sınıflandırılmışlardır. Tanrının sığır çobanları olarak adlandırılan sınıfın,

genelde çayırdan otlatıldıkları bilinmektedir. Diğer yandan kuru ot ile beslendikleri de belirtilmektedir. Sığırlar genelde ticarete kullanılmaktadır. Ancak belirli zamanlarda kullanılmadığı da görülmektedir. Metinlerde LÚ SIPAD GUD “sığır çobanı”, LÚ.MEŠ SIPAD GUD DINGİR-LIM “tanrının sığır çobanları” şeklinde geçerken sığırların çayırdan otlatıldıkları ve kuru ot ile de beslendikleri kayıtlıdır. Bu devrede sığır ve çift sığırın ticareti yapılmakta hatta bir metinde sığırın ilkbaharda satılmayıp bu mevsimde kötüsünün bile iyi olabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca sığır Hitit kral ve kraliçelerinin mülkiyetlerinde bulunmaktadır. I. Hattuşili, “fazla miktarda besili sığırlar verdim” der. Bir talimat metninde kralın sığırlarının sağ tutulması, sığırın yem yediği kap ve yerlerin iyi olması emredilmektedir. Yine bir büyük hediye metninde ise kral ve kraliçenin yüksek rütbeli kimselere vermiş oldukları hediyeler arasında sırayla sığır (GUD), inek (GUD.ÁB), tımar evinin çift sığır(?) (GUD.APIN.LAL É-ir-ša-aḫ-ḫa-na-aš), boğa (GUD. MAH), buzağı (AMAR) ve mera sığırları (RĪT GUDḪI.A) vardır. III. Hattuşili’nin ve Puduhepa’nın Şahrūnuwa’yı sığır ve buna benzer vergilerden muaf tuttıkları da bilinmektedir. Sığır Hitit ekonomisinde olduğu kadar sosyal yaşamında da önemlidir. Dinde kurban hayvanı olarak ön plandadır. Kral ve kraliçe ölünce veya Hatti şehrinde bir günah işlenince çift sığır kurban olarak sunulur (Ertem, 1965: 40-61). Büyükbaş hayvanlar içinde yer alan iğdiş edilmiş erkek sığır olan öküz, hayvancılık faaliyetlerinden çok tarımsal faaliyetler açısından kıymetli hayvanlar içerisinde yer almaktadır. Bu nedenle sığır hırsızlığının cezası Hitit anayasasında, madde 57 ve 60’da ayrı olarak belirtilmiştir. Bu cezanın bedeli 15 ila 17 öküz verilmesi gerekliliği üzerinedir (Imparati, 1992: 77-87). Hitit tarihinin başından beri kullanılan krallık sembelleri olan aslan ve kartalın Hitit ideolojisinde önemli bir yeri vardır. MÖ. 17.yüzyılda özellikle I.Hattuşili kendini büyük bir aslan olarak tanımlamıştır. Kendi emri altındaki bir krala yazdığı bir mektupta ona ‘aslanın (Hattuşili’nin) tarafını tut ve tilkinin (düşmanın) tarafını tutma’ diye uyardığı görülür. Hattuşili’nin yönetimde olduğu süre boyunca pek çok benzer aslan tasviri görülür. Hitit tarihinin büyük bir kısmı boyunca büyük başkent Hattuşa’nın girişinde bulunan Aslanlı Kapı, ziyaretçileri etkilemek ve buranın krallık şehri olduğunu belirtmek için yapılmıştır.

Hitit saraylarında kartal önemli bir semboldür. Hitit ritüelleri ve mitolojisinde, tanrılara ve krala bağlı ikincil bir haberci tanrı olarak geçer. Yazılıkaya tapınağında bulunan çift başlı kartal kabartması, Hattuşa’daki resmi bir kültün parçası olarak öne çıkan ve başkentteki birçok mühür baskısında görülen bir krallık amblemidir. Krallar günlük hayatlarında çevrelerini hayvanlarla kuşatmıştı. Hattuşa’daki krallık yerleşkesi, eski uygarlıkların su kuşlarına (luliyas MÜŞEN) duyulan ilgi nedeniyle insan yapımı göllerle donatılmıştı. Kuşlar ve diğer hayvanlar, avcı ya da av olmaları fark etmeksizin, aktif olarak tutsak edilmek için avlanırlardı. Kral ve diğer görevliler arasındaki mektuplaşmalar, krallığa ait hayvan stoklarında kullanılmak üzere belirli hayvanların avlanmasına yönelik seferler düzenlendiğini gösterir (Collins, 2015:14-16). Büyükbaş hayvanlardan boğa ise özellikle de Fırtına Tanrı’sının kutsal hayvanıdır. Hitit Çağı’na ait eserler arasında geyik ritonu olduğu kadar boğa ritonu da dikkat çekicidir. Bu ritonlar tanrılara sunulan içkiyi koymak amacıyla bir kap olarak tasarlanmıştır (Alp, 2003: 8). Fırtına Tanrı’sının kutsal hayvanı olan boğa birçok sanat eserinde tasvir edilmiştir. Bir Alacahöyük kabartmasında görüldüğü üzere boğaya tapılmaktaydı. Bu kabartmada Hitit Kralı boğa önünde sol elini dua konumunda kaldırmış olarak adarasyon kutsama görevini yapmaktaydı. Boğaya hem tapılıyor hem de eski bir Hitit ritüelinde, dinsel törende, görüldüğü gibi boğa, tanrıya kurban ediliyordu. Ayı zamanda İnandık kült vazosunun üstten üçüncü sırasında boğa kurban sahnesi tasvir edilmiştir (Alp, 2003: 12-13) Boğaya tapma durumları da söz konusu olduğundan dini anlayış

içerisinde boğanın yeri ayrıdır. Birçok sanat eserinde de boğa tasvirleri tanrısal simge olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda dini ritüel de boğanın tanrıya kurban edilmesi de tabletlerde geçmektedir (Alp, 2002: 8).

Hayvan yetiştiriciliğinde bir diğer grup ise yük ve binek hayvanlarıdır. Bu grupta yer alan hayvanlardan birisi olan eşek, cinsiyetine göre sınıflandırılmış ve binek ya da yük hayvanı olarak tercih edilmiştir. Hitit metinlerinde ANŞE “eşek”, cinsiyetine göre ANŞE.NİTA “erkek eşek” ve ANŞE. SAL.AL.LAL “dişi eşek” şeklinde kaydedilmektedir. Bu duruma bağlı en önemli tablet, Akadca yazılmış metinlerdir. Buna göre, 2 adet un ve ekmek çuvallarının taşındığı belirtilmiştir (Ertem, 1965: 7-17). Kral ve kraliçenin yüksek rütbeli kimselere verdiği hediyeler arasında yer alan eşeklerin bir aylık kiralama ücreti kanununun 152. maddesine göre 1 şeşel gümüşdür (Imparati, 1992: 147). Diğer bir hayvan olan katır da hem binek hem de yük hayvanı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Hitit yasasının 75. maddesinde de belirtildiği üzere, katırın araba için çekme hayvanı olarak da kullanıldığı yorumlanmıştır. Bu çerçevede sarayın birden fazla katıra sahip olduğu belirtilebilmektedir. Yüksek rütbeli kişilere hediye sunumlarında da yine katırın, özel olarak sunulduğu ifade edilmektedir. Katırın binek hayvan olarak kullanımı, daha az tercih edilmiştir. Katır yetiştiriciliğinin temeli genel olarak ordunun ikmal işlerini yapma amacıyla tercih edilmesinde önemli bir kullanımdır (Ertem, 1965: 17-21). Diğer bir hayvan olan atın ise Hititlerde ifade edilen kavramı, dağ eşeğidir. Atın terciye edilmesi amacıyla 184 gün boyunca talim edilmesi, at yetiştiriciliğinde önemlidir. Savaş sırasında en önemli binek hayvanı görevini üstlenmesi açısından bu durum, en belirgin göstergedir (Ertem, 1965: 23-30). Hitit krallık ideolojisinde, Mezopotamya’da olduğu kadar öne çıkmasa da krallık avı yine de kutlanırdı. Bilinen en eski tarihli Hititçe belge olan ve Hitit öncesi döneme ait Anitta metinlerinde, bu avların kralın yönetiminde kalması için bir çeşit propaganda olarak kullanıldığı görülür (Collins, 2015:16).

Geyik de Hititlerde önemli bir hayvan olarak bilinmektedir. Hititlerde geyikler tanrısı olarak Haruva adı geçmektedir (Eyüboğlu, 1990: 295). Eski Anadolu dinlerinde, kralların tanrılara karşı gösterdiği saygı törenlerindeki tutumları bize o çağların inançları üstüne birtakım aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Yine Malatya da bulunan bir kabartmada kral Sulumeli’nin geyikler tanrısı Haruva önündeki saygı duruşu, kutlu içkiyi bir adak olarak sunuşu, gene çocuk masallarında işlenen geyik konularıyla sıkı bir yakınlık göstermektedir. Geyik, Geyik Tanrısını temsil etmekte ve onun avcı tanrı olarak doğasını açıklamaktadır. Bu tanrı genellikle bir kuş tutarken ve bazen de elinde bir yabani tavşanla gösterilmiştir. Bu hayvan kombinasyonu, vahşi doğayı simgeleyen bir metafor olarak kullanılmıştır (Collins, 2015:10).

Harava=Haruva, Hititlerin “boynuzlu hayvan” anlamında kullandığı ve bu kullanımda geyiği ve türevlerini kastettiği bir sözlük olduğu anlaşılmaktadır. Hitit tanrısı Haruva, “horn=boynuz” kökeniyle ilişkilidir (Kaya, 2015: 234-235).

Geyik boynuzu üzerinde kültürel olarak bugünkü yansımaları oldukça dikkat çekicidir. Geyik inancının eski Anadolu dinleriyle, özellikle Hititlerle ilişkisi, sonraları özellikle tasavvuf alanında kendini göstermiştir (Eyüboğlu, 1990: 128). Eski çağlardan itibaren, diğer dünya uygarlıkları üzerinde Anadolu menşeli bir ‘geyik kültü tesiri’ olduğu anlaşılmaktadır.

Domuz yetiştiriciliği ise, başka bir yetiştiricilik grubu içerisindedir. Hitit metinlerinde domuz ŞAH ideogramı ile ifade edilirken cinsleri de ŞAH.NİTÁ “erkek domuz”, ŞAH. SAL.AL.LAL “dişi domuz”, ŞAH.TUR” domuz yavrusu” ŞAH.GİŞ.GI “yaban domuzu” biçiminde kaydedilmiştir (Ertem, 1965: 72-75). Hitit öncesi dönemde de varlığı bilinen Anadolu’nun önemli bir yerleşim merkezi olan Alacahöyük’te yapılan

kazılarda ortaya çıkan domuz şeklinde kap bu görüşü desteklemektedir. Diğer yandan, yaban domuzu kabartmalarının da yine aynı kazı çalışmalarında ele geçmiş olması, domuzların Hititler açısından önemini göstermektedir. Domuz yetiştiriciliğiyle beraber özellikle de Hititlerin bu hayvandan yararlanması ve domuz yağını kullanması önemlidir. Bu durum aynı zamanda etinden çok yağının kullanıldığını da ortaya koymaktadır. Domuzun bu denli önemli olması, çalınması halinde de ağır ceza uygulamalarının oluşmasına neden olmaktadır. Buna göre, şişmanlamış domuz çalan kişinin, 12 şekel gümüş cezasına çarptırılması gerekliliği, Hitit yasası madde 81'de belirtilmiştir (Imparati, 1992: 89).

5.3.2. Hayvan Yetiştiriciliği Fiyatlandırmasında Değerlendirilen Unsurlar

Hititlerde hayvan yetiştiriciliğindeki hayvana göre belirli fiyatlandırmalar söz konusudur. Buna göre, küçükbaş hayvanlardan koyunun derisine kadar farklı fiyatlandırma işlemleri yapılmıştır. Koyunların kırılmış ya da kırılmamış derilerinin fiyatlandırmasında ise, farklılık mevcuttur. Bu yönde kırılmamış koyun derisi 1 şekel gümüş iken, kırılmış koyun derisi 1/10 şekel gümüş ve kuzunun derisi ise, 1/20 şekel gümüş olarak belirlenmiştir.

Hitit yasasının 59. maddesinde koyun çalma cezası da belirtilmiştir. İlk olarak 30 koyunluk bir ceza belirtilmiş, ancak sonradan bu ceza, 15 koyuna düşürülmüştür. Büyükbaş hayvanlardan öküzün türü de fiyatlandırmada farklılıklara sebep olmaktadır. Saban öküzü bu yönde, diğer öküzlerden daha maliyetlidir ve fiyatlandırması 12 şekel gümüştür. Katır ise genelde günlük hayatta kira ile tutulan bir hayvan kategorisindedir. Buna göre, aylık kirası 1 şekel gümüştür. Katırın çalınması halinde ise, iki misli hayvanın verilmesi şeklinde bir uygulama getirilmiştir. Atın fiyatı ise, 14 şekel gümüştür. Ancak atlarda sınıflandırmalara yönelik fiyatlandırma durumları değişkenlik göstermektedir. Buna göre, 1 yaşında erkek at 10 şekel, 1 yaşında kısırak ise 15 şekel gümüştür. Koşum atı ise genelde daha pahalı bir kategoride değerlendirilmiş ve fiyat 20 şekel gümüştür (Sabuncuo, 2011: 102-107).

5.4. Hititlerde Hayvancılığın Öneminin Tarım Açısından İncelenmesi

Hititlerin hayvancılık faaliyetlerine verdikleri önem hem tanrıların kutsal hayvanları hem de tarım açısından belirtilebilmektedir. Hayvanlara yüklenen anlamlar içerisinde Fırtına Tanrı'sının kutsal hayvanı olarak görülen boğa, tanrının memnuniyetini kazanmak ve tarım faaliyetlerinde herhangi bir problem yaşamak istememelerinin bir sonucu olarak özel bir yere sahiptir. Diğer bir deyişle, tanrının memnun edilme düzeyi ile mevsimin kurak, yağışlı, fırtınalı geçmesi arasında bir ilişki kurulmaktadır. Bu ölçüde Hititlerin, tarım ekonomisinin kötü olmasını önlemek amacıyla tanrıları kutsama ayinleri söz konusudur. Diğer bir tanrı olan Güneş Tanrıçası da Hitit ülkesinin koruyucusu olarak görülmektedir (Gavaz, 2016: (a) 81; Gavaz, 2014: 79).

Hitit ekonomisinde tarım ve hayvancılık birbirlerinden ayrı dikkate alınmamaktadır. Bu açıdan özellikle de iktisadi düzenin Hitit devleti içerisinde bozulmasını önlemek amacıyla, gerekli yaptırımları alma ve birbirlerinden tam anlamıyla yararlanma durumları mevcuttur. Buna örnek vermek gerekirse tarlaların sürülmesi ya da eşyaların taşınması gibi durumlar, tarımsal faaliyetler içerisinde hayvanlar olmadan gerçekleştirilememektedir. Bu yönde en önemli örnek, saban öküzüdür. Öküzün tarım faaliyetlerinde kullanımı, en çok tarımsal çalışmaların hızlı yapılabilmesi açısından önemlidir (Gümbül, 2014: 14). Aynı zamanda Hititlerde tarım

sözcükleri içerisinde domuz ahır, keçi ağılı, arı kovani, tahıl ambarı, çiftlik, saban, el arabası gibi kavramlar da sık bir şekilde kullanılan sözcüklerdir (Macqueen, 2001: 106).

5.5. Hititlerde Çiftliklerin Öneminin Hayvancılığa Bağlı Değerlendirilmesi

Çiftliklerin Hititlerde kullanımları genelde ya büyük tımarlar olarak ifade edilen krallara bağlıdır ya da çiftçiler ile göçmenlere bağışlanan küçük tımar arazileridir. Tımar sistemine benzeyen bu toprakların kullanımları ise, belirli vergilendirmeler ile halka sunulabilmektedir. Bu çerçevede ister tarım isterse de hayvan yetiştiriciliği olsun, Hititlerde çiftlik kavramının en önemli ekonomik sistemi, “ev” olarak ifade edilen üretim merkezleridir. Buna göre evlerin büyük ve geniş olması ve hayvanlar için özellikle de belirli bölgelerin oluşturulması, daha sistemli yetiştiriciliği sağlamada önemlidir. Diğer yandan hayvan yetiştiriciliklerinin ilk olarak açık alanlarda yapılması söz konusu iken, daha sonraki süreçlerde evlerde ve evlere yakın bölgelerde çiftliklerde yapıldığı da bilinmektedir (Reyhan, 2009: 164; Seviğ, 2009: 69).

Hayvanların çiftliklerde yetiştirilmesi hayvancılık faaliyetlerinin geliştirilmesine yol açmıştır. Hititlerin özellikle de öküz, inek, koyun, keçi, manda, domuz, eşek, at ve kuş besledikleri, yapılan Kazılardan elde edilen buluntular ile desteklenmiştir. Buna göre kazı çalışmalarından özellikle Hattuşaş Büyükkale kazıları, önemli sonuçların elde edildiği kazılardır. Yapılan kazılarda fazlaca evcilleştirilmiş-yabani hayvanların, kış kaplumbağalarına ait kemikler bulunmuştur. Evcilleştirilmiş hayvanlar içerisinde eşek, katır, sığır, koyun, keçi, köpek, domuz ve at kemikleri tespit edilmiştir.

Hayvan yetiştiriciliğinde bir diğer durum ise, yetiştirilen hayvanların kullanımudur. Buna göre özellikle de evcilleştirilmiş hayvanlardan sığır, keçi ve koyun beslenme amaçlıdır, domuzların ise yağı kullanılmak üzere yetiştirilmiştir. Hitit yasaları, hayvancılığı ve buna bağlı ekonomiyi geliştirmek amacıyla krallığın belirli bölümlerinde çiftliklerin oluşturulması ve gerekli ölçülerde hayvanlardan özelliklerinden yararlanılması, çiftçilerin sınıflandırılmasını ve belirli uzmanlıkları olan hayvan yetiştiricilerine hayvanların verilmesi yönünde politika uyguladığı anlaşılmaktadır.

Hitit metinlerinde kümes hayvanlarından bahsedilmez. Ancak Hititler arıcılık konusunda oldukça bilgilidir. Balı birçok yiyecek ve içeceklerle birlikte (ayrıca tanrılara kurban sunularında) kullanırlar ve kanunlarda arıcılıkla ilgili maddeler yer almaktadır (Erkut, 2011: 36-39). Bazı belgelerde geçen ve “bal” olarak tanımlanan dispurn kelimesinden hareketle, Anadolu’da arıcılık faaliyetinin de olduğu söylenebilir (Gökçek, 2004: 75). Bal’ın şeker değeri yüksek önemli bir besin maddesi olması, arıcılıkla uğraşan çiftliklerin olmasını ve balcılığın gelişmesini sağlamıştır. Arı, ana tanrıça Hannahanna’nın özel hayvanıdır. Arıcılık faaliyetlerinin yapıldığı çiftliklerin bulunduğu, birlikte, yasal çerçevede herhangi bir zararın diğer tarım ve hayvancılık ürünlerinde uygulandığı gibi bu konuda da zararın tazmini yönünde cezai uygulamalar getirilmiş, gerekli uzmanlığa sahip kişilerin çiftliklerde hayvan yetiştiriciliği yapması sağlanmıştır (Turgut, 2013: 16; Seviğ, 2009: 70).

5.6. Hititlerde Hayvancılık Faaliyetlerinin Yasal Çerçeve Yaptırımları

Hitit yasasının çoğunluğunu tarımsal ve hayvansal faaliyetlere yönelik maddeler oluşturmaktadır. Tarımsal ürünlerin yetiştirilmesinde, fiyatlandırılmasında ve ürünlerin korunmasında her türlü nitelik, Hitit yasaları ile belirlenmiştir (Ünal, 1997: 209). Aynı zamanda bu faaliyetlere ilişkin unsurlar, belirli vergilendirmelere de tabi tutulmuştur. Hayvancılıktan elde edilen ürünlerin, toplanan vergiler içerisinde önemli

bir yer tutması, hayvancılığa verilen önemi artırmıştır. Tapınaklarda bulunan depolarda ise hayvanlardan elde edilen ürünlerin saklanması sağlanmıştır. Bu ürünlere herhangi bir zararın gelmesi halinde depo görevlilerinin cezalandırılmaları ise Hitit yasaları ile belirlenmiştir (Demirel, 2014: 4).

Hayvanlara yönelik oluşturulan yasal çerçeve, hayvanlarını korunmasını ve hayvan yetiştiriciliğinin devamlılığını sağlamaya yöneliktir. Yasanın 23 ve 24 numaralı maddelerinde, herhangi bir hayvanın bulunması ve sahibinin bilinmemesi halinde bulan kişiye verilmesi belirtilmiştir. Diğer yandan maddi ölçüde hasarların söz konusu olması da ciddi bir suçtur. Hitit Yasaları 60-78 ve 86-90 hayvanlara verilen zararları önlemede dikkat çekmektedir (Imperati, 1992: 290-291).

Bu maddelerle çıkabilecek herhangi bir yangınla hasarın olması ve yangının meydana geldiği alanın büyükbaş hayvanların toplandığı bir ahır olması, yangını çıkaran kişinin, bir sonraki ilkbahara kadar yanan yerin sahibinin hayvanlarını beslemesi zorunlu hale getirilmiştir. Ayrıca hayvanların kısırlaştırılması, düşük yapması, kör olması, kol-bacak ve boynuz kırılması, kamçı ya da değneklerle kötü muameleler, vahşi hayvanların yaralanmasına izin vermesi gibi faktörler de ifade edilenler arasındadır. Aynı zamanda hayvan hırsızlıklarına bağlı cezalar da ağır yaptırımlar arasındadır. Bu çerçevede, bir hayvanın kaçırılması gibi bir durumda, o hayvanın en az 15 katı değerinde hayvanın tekrardan verilmesine bağlı cezaların ifadesi, önemli bir uygulamadır. Bu duruma bağlı örnekler, büyükbaş hayvan, koyun veya at hırsızlıklarında uygulanan cezaların aynı ölçüde olması ile belirtilmektedir. Bu konuya dair Hitit yasalarındaki maddeler ise 57-71, 81-83 ve 91-92'dir (Imperati, 1992:290-291).

Diğer yandan damızlık hayvanlar içerisinde yer alan öküz, at ve damızlık koçun çalınması hali ise on beş büyük baş hayvan, yük hayvanları için on başlık, olgun hayvanlar için ise altı başlık ceza uygulaması vardır. Domuz hırsızlıklarında para cezası işlemleri uygulanmaktadır. Köpeklerle yönelik yasal düzenlemeler ise, genel olarak çalınan köpeklerin sahiplerine tekrardan dönmeleri açısından dikkate alındığından, yasaların yalnızca başka birisinin köpeğini yaralama ya da öldürme halinde ceza uygulamalarından bahsetmektedir. Köpeğin eğitilmiş olması ise, daha farklı türden cezaların geliştirilmesinde etkilidir. Ek yasa uygulamaları ise, geyik ve dağ keçilerine yönelik geliştirilmiştir. Aynı zamanda evcil kuşlara yönelik ceza yaptırımları da vardır. Özellikle de evcil kuş besleyenlerde çalınma daha fazla görüldüğünden, para cezası uygulaması yapılmış (12 şekel gümüş) ve kuşun hatırı sayılır ölçüde değerinin olduğunu gösteren bir uygulama bütünlüğü oluşturulmuştur (Hoffner, 2010: 225-227).

Hitit yasalarında hayvanların korunması cinsel istismara karşı korunmasına dair maddeler bulunmaktadır. Bu durum hem dini çerçevede hem de hayvanlara verilen önem kapsamında ele alındığı anlaşılmaktadır (Imparati, 1992: 290; Gavaz, 2012:93-106). Böyle bir durumda hayvana yönelik cinsel suçun işlenmesi, suçu işleyen kişinin lanetlenmesi ile sonuçlanmaktadır. Cinsel saldırı özellikle öküz, koyun, domuz ve köpek açısından hiçbir şekilde kabul edilemez bir durumdur (Hoffner, 2010: 228; Gavaz, 2012: 96).

Hititlerde cinsel suçlara karşı cezai yaptırımlar yalnızca Kral tarafından verilmekte ve ölüm cezası ile sonuçlanmaktaydı. Cinsel suçu işleyen kişi kralın karşısına çıkmaya da suçu işleyen kişinin her halükarda kral tarafından bulunacağına ve onu öldüreceğine inanılmaktadır (Hoffner, 2010: 223-243).

İnsanlar arası ilişkilerde de cinsel suç lanet edilecek bir eylemdir. Ancak katırla günahın işlenmesine yönelik bir maddede, kralın karşısına o kişinin çıkmaması gerektiği ve din adamı da olmaması gerektiği belirtilmektedir. Bunun gibi hususlar

cinsel suçu işleyen kişiyi toplumdaki soyutlayacak şekilde ceza sisteminin ortaya koyulduğunu göstermektedir. Hayvanla cinsel ilişkide bulunan kişinin, utanç duyması ve toplumdaki ilişkilerinin zarar görmesi, en sık şekilde dile getirilen konular arasındadır (Gavaz, 2012: 102).

5.7. Hititlerde Hayvancılığın Geliştirilmesi Açısından Eğitimin Yeri ve Önemi

Hititlerde eğitim anlayışı, oldukça önemlidir. Belirli meslekleri öğrenmede Hititlerin, eğitimcilerin varlığına muhtaç olmaları, ücret karşılığında istedikleri eğitimlerden yararlanmalarına etki göstermiştir. Özellikle de ailelerin, çocuklarını yetiştirmeleri amacıyla eğitimcilerle vermeleri, bu durum için belirli ölçülerde bütçenin oluşturulmasını gerektirmiştir. Hitit yasalarında bu durum, madde 200’de ifade edilmiş ve eğitimcinin ücreti 6 shekel gümüş olarak belirlenmiştir. Ancak eğitimlere bağlı durumlar, özellikle de hayvancılık bilgilerinin geliştirilmesi yönünde farklılıklar taşımaktadır. Bu eğitimlerin hem önemli olması hem de öğrenme sürecinin zorlu olması, 25 shekel gümüş olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede özellikle de kuş yakalayıcısı eğitimlerini veren kişiler, bu eğitimin zorluğundan bahsetmektedirler. Diğer yandan kuş yakalayıcısı eğitimini alan kişi açısından yasal çerçevede zorunluluklarda belirli bir fiyatla ifade edilmiştir. Buna göre Hitit yasası paragraf 177’de, eğer ki eğitilmiş kuş bakıcısından birisi satın alındığında, 25 shekel gümüşün verilmesi belirtilmiştir. Eğer ki henüz eğitilmemiş bir kişinin bu şekilde bir eğitim alma durumu söz konusu ise kişinin, 25 shekel gümüş vermesi ifade edilmiştir. Böylece hukuksal yapıda hayvancılık faaliyetlerinden özellikle de özel alanlara yönelik eğitim uygulamaları hem meslek edinme hem de başarılı bir faaliyeti ortaya koymada önemlidir (Reyhan, 2010: 73-74).

SONUÇ VE TARTIŞMA

Hititlerde Tarım ve Hayvancılık adlı çalışmada Anadolu'da ilk siyasi birliği sağlayan halkların kurduğu Hitit Devleti'nin coğrafi, siyasi, toplumsal yapısının inanç ve üretim arasındaki bağları ele alınarak mevcut üretim tekniklerini ve tarımsal çeşitliliği nasıl geliştirdikleri incelenmiştir. Bu çalışma, giriş üç ana bölüm ve sonuç olmak üzere beş bölümden oluşturulmuştur.

Hitit Devleti Orta Anadolu platosunda, Hatti Ülkesi denilen yerde doğmuş ve hüküm sürmüştür. Bu devletin ortaya çıkışı ile Anadolu'daki Asur Ticaret Kolonileri Çağı sona erdirilerek ticaret Hitit Devletinin eline geçmiştir. Böylelikle tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen ürünler, üreticilerin elinde değerlendirilerek artı değer üretime aktarılmış ve tarımsal ve hayvansal ürünler, halklar arasında eşit bir şekilde pay edilerek fiyat dengelenmesi yapılmış ve böylece toplumsal birliğin sağlanmış olduğu yapılan çalışma ile anlaşılmaktadır.

Bu birlik sayesinde Geç Bronz Çağı olarak adlandırılan (MÖ. 1750 – 1200) dönemde, Hititler Anadolu'nun büyük bölümünü kapsayan ve buradan Kuzey Suriye'ye ve Mezopotamya'nın batısına kadar uzanan bölgede imparatorluk kurmuştur. Kurulan bu imparatorluğun döneminin güçlü devletleri ile eşit pozisyonda ilişki kurduğu anlaşılmaktadır. Ancak Anadolu'da siyasi birliği sağlayan Hititlerin Anadolu'ya nereden geldiği konusu açıklığa kavuşmamıştır. İleriki yıllarda yapılacak çalışmalar ile bu konu açığa kavuşacağı ümit edilmektedir.

Bunun yanında Hititlerin yerleştikleri bölgeye uygun tarımsal faaliyette buldukları, farklı bölgelerde üretilen ürünleri başkentte toplayarak devleti oluşturan krallıkların gereksinimine göre dağıtımını yaptıkları ve dengeli bir üretim politikası güttükleri anlaşılmaktadır.

Yaşamın temelini oluşturan beslenme ve barınma insanlar arasında iş bölümünü gerekli kılmaktadır. Bu iş bölümündeki emeğin değerlendirilmesi için üst örgütlere gereksinim duyulmuştur. Hititler bu nedenle tarımsal faaliyetlerini öncelikli ve üstün tutmuşlardır. Bu yönde geliştirilen hukuksal yapı ile beraber sözleşmelerin sürekli güncellenmesi ve tarım ekinliklerinin artırılması yönündeki çalışmaları; üretim çeşitliliği ve tekniklerinin artması yanında birliği oluşturan halkların da gelişmesini sağlamaktadır. Bu konunun yasalarla güvence altına alınmış olması ve yasalara uyulması yönündeki iradeye bağlılık Hitit Devleti'nin güçlü bir şekilde varlığını devam ettirmesini sağlamıştır.

Hitit Devletini oluşturan halkların geçim kaynaklarının hem tarım hem de hayvancılığa dayalı oluşu, bu iki ekonomik faaliyeti yerine getirenler arasında da etkileşim olmasını sağlamıştır. Bu etkinliklere yönelik her adımın Hititlerde yasa ile koruma altına alınması ve yaşamsallığına yönelik gerekli önlemlerin alınması, insan ve doğanın varlığını dengeli bir şekilde sürdürebilmesini sağlamıştır. Hititlerin doğa; üretim, insan ve üretimin paylaşımı konusunda farklı kültürdeki yönetimleri de bağlayan uygulanabilir yasalar ürettiği ve bu yasaları uyguladığı anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın günümüzde irdelenip aynı amaçlı düzenlemelerle dünyamızın daha sağlıklı bir yönetime kavuşacağı düşünülmektedir.

Hititlerde üretimin kontrol altına alınması ve bu üretimin gereksinime göre yeniden dağıtımının yapılması ile fiyat dengesinin sağlanmaya çalışıldığı, aynı ürünü üreten üreticinin mağduriyetinin giderildiği anlaşılmaktadır. Tarım faaliyetlerinde doğa şartları gereği üretime elverişli olmayan yerlerde aynı ürünün daha fazla iş gücü kullanılarak elde edilmesi veya üretilmemesinden kaynaklanan fiyat artışı gibi emek

ürün dengesini bozan durumların önüne geçilmeye çalışıldığı çıkarılan yasalardan anlaşılmaktadır.

Hitit döneminde de Anadolu'da bugün yetiştirilen tarım ürünlerinin birçoğu yetiştirilmektedir. Hititlerin tarım ürünleri arasında arpa, buğday, üzüm bağları, incirlikler ve zeytinler olduğu, hayvan üretiminde de aynı çeşitliliğin bulunduğu, bu ürünlerin insanın temel gereksinimini karşıladığı anlaşılmaktadır. Anadolu da planlı bir üretim yapısına geçilmesi ile ülkenin sahip olduğu coğrafyaya uygun yerli ırk hayvan ve bitkilerle doğal döngü ve üretimi yakaladığı, bu ürünlerin planlı ve düzenli dağıtımını ile de bölgeler arasındaki farklılıklardan kaynaklanan eksikliklerin yönetim eli ile kapatıldığı incelenen belgelerden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda iç barışın ve emeğin korunarak bireylerin sağlıklı olarak varlıklarını devam ettirdiği görülmektedir. Hitit Devleti'nin tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde uyguladığı bu politika dikkate alınarak, günümüz Anadolu'sunda da toprak reformunun yeniden ele alınması ve ülkenin nüfus özelliklerine uygun çareler üretilmesi göz ardı edilmemelidir.

Hititlerde Tarım ve Hayvancılık faaliyetlerinde Devlet görevlilerinin vazifelerini yerine getirmesine engel olanlar hakkında Hitit yasalarında ağır ceza maddeleri olduğu ve bu cezaların uygulandığı görülmektedir. Bu bağlamda yönetimin oluşturulan yasalara saygı gösterdiği; yasa uygulayıcısı ile yasa koruyucusu arasında yaşayan ruha, akla ve bilime dayalı bir eğitim metodu geliştirildiği anlaşılmaktadır. Yerel olan sorunların yerinde çözümünü yönünde idari tasarruflar geliştirilmesi, yerel yönetim ile merkezi yönetimin sınırlarını ve yetkilerinin belirlenmiş olduğu yazılı metinlerden anlaşılmaktadır.

Hititlerde inancın ve buna bağlı gerçekleştirilen dini ve siyasi törenlerin halkın bütünlüğü ve üretim ile doğrudan ilişkili tesis edildiği anlaşılmaktadır Tanrı ve tanrıça diye tanımlanan kavramların bu sistemi elde tutan terimler olduğu, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen ürünlerden oluşan tanrılara yapılan sunuların ise üretimdeki başarının bir göstergesi olarak sembolize edildiği değerlendirilmektedir. Tanrının gazabından korunma aracı olarak görülen sunuların da bir çeşit arınma aracı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen törenlerin günümüz inanışındaki zekât ve sadaka kültürü ile benzeştiği ve Eskiçağ inancının kendinden sonraki inanç sistemlerini etkilediği düşünülmektedir.

Hititlerde, tanrıların kızdırılması halinde tarımsal faaliyetlerin verimli geçmeyeceği yönünde bir inanış söz konusudur. Güneş tanrıçasının en önemli simgesi olarak görülen geyik hayvanı, her şeyin yolunda gitmesi açısından kızdırılması istenmeyen tanrıçalar arasında yer almaktadır. Konu tarım ve inanç bağlamında incelendiğinde Hititlerin inanç sistemleri ile ekonomik hayatlarının en önemli bileşenleri olan tarım ve hayvancılık faaliyetleri arasında anlamlı bir ilişki bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hitit Devletinin kurulduğu coğrafyadaki doğal döngünün bir ögesi olan bitki ve hayvanların kutsallığı ve Tanrıya sunum olarak kullanılması doğanın dengesinin korunması ve çeşitliliğinin artırılmasına yönelik faaliyetler olarak değerlendirilebilmektedir. Nitekim Hititlerin tarım ve hayvancılık yapılarının terminolojisinde yer alan boğa, geyik ve güneş gibi öğelerin Hitit inanç sisteminde kutsal kabul edilmesi ve bu hayvanların da günümüzde dahi inanç sistemi içinde kutsallığını devam ettirmesi bu savımızı destekler mahiyettedir.

Sonuç olarak Anadolu'da siyasi birliği sağlayan Hititler tarımsal faaliyetleri geliştirmişler ve düzenli ve sürdürülebilir bir tarım sistemini oluşturmak amacı ile sebep sonuç ilişkisi içinde hareket ederek siyasi ve toplumsal varlıklarını korumaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Hitit Devleti'nin toplumsal birliğin sağlanmasını ön planda tutarak ekonomik yaşamın toplumsal yaşama etkisinin sağlıklı bir şekilde yürümesini ve

böylece toplulukların refah seviyesini artırmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bunu sağlarken de tapınak merkezli dini ve siyasi otoriteler oluşturulduğu bilinmektedir. Bu dönemde tapınakların temel görevleri arasında üretilen ürünlerin muhafazası, üretilenlerin tapınak temelli dağıtımı ile ürünlerin kutsallığının vurgulandığı, böylelikle üreticinin motivasyonunun artırıldığı, fazla üretimle de ekonomik yaşamın canlandırıldığı yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Bu durumun aynı zamanda iktisat bilimi ile muhasebe sisteminin doğmasına temel oluşturduğu kanaatindeyiz. Böylelikle dilin ve yazının gelişiminin ekonomik yaşamın gelişimine katkısı olduğu düşünülmekte ve ekonomik faaliyetlerin daha sağlıklı bir şekilde düzenlenmesini sağlayan çalışmaların kayıt altına alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum ekonomik yapının kültürel yapıyı etkilemesinin yanında düzenlediğini de göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Hitit Devleti'nin üretimden elde edilen ekonomik güç ile sınırları dışındaki verimli arazileri ele geçirmek adına seferler düzenledikleri bilinmektedir. Bu durum ekonomik yapı ile siyasi yapının birbirini var ettiğini göstermektedir. Bunun yanında yine ekonomik yapıyı geliştirmek amacı ile artı değerın ticarete konu edilmesi sayesinde ticaret ile uğraşan tüccarlar, topluluklar arası haberleşmeyi ve etkileşimi sağlamışlardır. Kültürler arası etkileşim sayesinde insanlar kendi dışında, farklı kültürlerle sahip yaşam sürdüren insanların varlığından haberdar olmuşlardır. *Hititlerde* Tarım ve Hayvancılık konulu bu çalışmamız ile ürün ve yönetiminin doğa, toplum ve kültürel yaşama olan etkisi anlatılmaya çalışılmıştır. Özetle ben merkezli üretimin genişleyerek bize dönüşmesi ile yaşamı oluşturan etmenlerin bir araya gelerek toplumsal barışı sağlayacağı kanaatindeyiz. Üretime yönelik tarım ve hayvancılık faaliyetleri kutsanıp yüceltilerek aslında insanın anlam kazandığı, üretim ve birliği sağlarken toplumsal mutabakatı sağlamak amacıyla ortak değerler üretilip yasalaştırıldığı yazılı metinlerden anlaşılmakta olup, tüm bu faaliyetlerin işleyişi açısından oluşturulan yasal yaptırımların ağır bir biçimde uygulandığı anlatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

- AKAR ŞAHİNGÖZ, S., ve AKBULUT, B.A., ve ÖRGÜN, E., 2015. "Hititler Döneminde Beslenme ve Mutfak Kültürü", III. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu, 8-10 Ekim, Ankara, ss. 389-395.
- AKGÜN, E., 2007. "Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar", Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2, ss.139-153.
- AKIN, G., ve Balıkcı, E., 2018. "Anadolu'nun Gizemli İmparatorluğu Hititlerde Beslenme ve Mutfak Kültürü", Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 6(3), ss. 275-284.
- AKTÜRE, S., 1997. Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 201s.
- AKURGAL, E., 1988. Anadolu Uygarlıkları, Net Turistik Yayınları, İstanbul, 688s.
- _____, 1995. Hatti ve Hitit Uygarlıkları, Yaşar E.K.V., İzmir, 110s.
- _____, 2005. Anadolu Kültür Tarihi, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 417s.
- AKDOĞAN, R., 1992. Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Hayvan İsimleri II, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı, Ankara, ss. 71-86.
- AKIN, E., ESGİCİ, R., 2015. "Eski Çağda Tarım Aletleri", Tarım Makineleri Bilimi Dergisi, 11, ss. 33-37.
- ALP, S., 1952. "Hitit Devleti'nin İç Bünyesi", IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, ss. 242-243.
- _____, 1997. "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Kanesh Nesa da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü)", Anatolicum-Anadolu Arşivleri, 3, ss. 1-17.
- _____, 2002. Hitit Çağında Anadolu, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, ALPARSLAN, M., 2009. "Hitit Mitolojisinin Ana Hatları", Hititolojiye Giriş, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 184s.
- _____, 2003. Hitit Güneşi, Tübitak Yayınları, Ankara, 93s.
- ARCHI, A., 2015. "Hittite Religious Landscapes: Sacred Landscapes of hittites and Luwians' Proceedings of TheInternational Conference in Honour of France Pecchioli Daddi florence, February, 6th-8th 2014, 18s.
- _____, 1984. "Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Aient Near East", Inculabula Graeca, LXXXII, pp. 195-206.
- ARIKAN, Y., 1998. "Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 365, ss. 271-285.
- ARINÇ, K., 2007. Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri, İç Bölgeler, Erzurum, 116s.
- ATAKUMAN, Ç., 2006. Hititler, ODTÜ Bilim ve Toplum Dizisi Yayınları, Ankara, 136s.
- BEAL, R.H., 1988. "The Tukul Institution in Second Millenium Hatti", Altorientalische Forschungen, ss. 269-305.
- BORAN, B., 2014. "Hititler Hakkında Genel Bilgi", [anadolu_medenyetleri.pdf](http://ankara.icro.ir/uploads/147_1915_26) ss.1-38, http://ankara.icro.ir/uploads/147_1915_26 (23.06.2018).
- BRYCE, T., 2002. Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Dost Yayınları, Ankara, 299s.
- BURKE, P., 1994. Tarih ve Toplumsal Kuram, Çev.: M. Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 240s.
- BÜLBÜL, P., 2017. "Eski Anadolu'da Tarım Faaliyetleri", Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 17, ss. 269-282.

- CARNEY, T.F., 1973. *The Economies of Antiquity: Controls, Gifts and Trade*, Coronado Press, Lawrence, 68s.
- COLLINS, B. J., 2007. *The Hittites and Their World*, Atlanta, 44s.
- _____, 2015. "Hitit Dünyasında Hayvanlar", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, İstanbul, (44) ss. 10-18.
- ÇAVUŞOĞLU, A., 2007. "Türk-İslâm Kültüründe Gök Tanrı veya Ulu Tanrı İnanişi ve Edebî Metinlere Yansıması", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 44, ss. 1-20.
- ÇINAROĞLU, A., ve GENÇ, E., 2004. *Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları 2002*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 25, Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 26-31 Mayıs 2003, 1, ss. 279-288.
- DE MARTINO, S., 2006. *Hititler*, Çev.: E. Özbayoğlu, Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul, 127s.
- DEMİRCİ, K., ve FALAY, B., 2016. "Ana Hatlarıyla Hitit Dini", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20(1), ss. 35-60.
- DEMİREL, S., 2013 (a). "Hitit-Kaşka İlişkilerinde Yanıtı Aranılan Bazı Sorular", *Akademik Bakış*, 6(12), ss. 193-203.
- _____, 2013 (b). "Hitit İnanç Sistemi ve Ekonomi İlişkisi", *Doktora Tezi (Yayınlanmamış)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 277s.
- _____, 2014. "Hitit İdarî Sistem İçerisinde Tapınakların Oluşumu", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, ss. 1-8.
- DEMİREL, S., ve SEVİM, U., 2012. "Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 6, ss. 200-211.
- DENİZ, A., 2015. "Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Yaşantısı", *Turkish Studies*, 10(2), ss. 235-248.
- DİNÇOL, A., (1986). "Ashella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, XLIX (193), ss.1-40.
- DOĞAN, Z., ARSLAN, S. ve BERKMAN, A.N, 2015. "Türkiye'de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), ss. 29-41.
- DOĞAN, ALPARSLAN, M., ALPARSLAN, M., 2019. "Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu", *Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.*, İstanbul, 327s.
- DÖNMEZ, S., 2013. "Hitit Döneminde Anadolu'da Değişim Aracı Olarak Kullanılan Madenler", *Doktora Tezi (Yayınlanmamış)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 300s.
- DURAN, Y., 2003. "Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyasının İncelenmesinde Yeni Bir Yaklaşım", *Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 95s.
- EĞİLMEZ, M., 2005. *Hitit Ekonomisi*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 54s.
- ERICH, S., 1929. *The Alishar Höyük Seasons of 1928 and 1929 Part I*, The University of Chicago Press, Chicago, ss. 87-88.
- ERKUT, S., 2008, "Konya Karahöyük'te Ele Geçen MÖ. II. Binyılın İlk Çeyreğinden Buğday Örneği", *Cilt: LXXII*, Ankara, ss. 2-3.
- ERKUT, S., 2011, "Hititlerde Arı ve Bal", *Acta Turcica* Yıl 3, 1/1, İstanbul, ss. 36-39.
- ERKUT, S., ve REYHAN, E., 2012. "Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler", *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 1, ss. 80-86.

- ERSOY, A., ve REYHAN, E., 2001. "Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü ile Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler", Studizenzu den Boğazköy-Texten, ss. 115-133.
- EROĞLU, E., 2014. "Ege Göçleri ve MÖ. I. Binde Anadolu", Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1 (1), ss. 43-55.
- ERTEM, H., 1965. Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 181s.
- _____, 1970. "Çivi Yazılı Metinlere Göre Hititlerde Tarla Tarımı", VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri I. Cilt, Ankara, 88s.
- ESİN, E., 2001. Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 198s.
- EYÜBOĞLU, İ. Z., 1990. Tanrı Yaratan Toprak Anadolu. İstanbul: Der Yayınları, 295s.
- FLEMING, D., 2000. Time at Emar: The Cultic Calendar and The Rituals from The Diviner's Archive, Eisenbrauns, Indiana, 368s.
- GAVAZ, Ö., 2012. "Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme", Ekonomik Yaklaşım, 23(83), ss. 93-106.
- _____, 2014, "The Hittite Contribution to the Formation of the Current Anatolian Cultural Mosaic With Its Multiple Facets", Humanities and Social Sciences Review, 3(3), ss. 79-86.
- _____, 2016 (a). "MÖ 2. Bin Yıl Bazı Gelenek ve Halk Motiflerinin Günümüze Yansıyan Örnekleri", Türkiye Bilimler Akademisi, 19, ss. 79-91.
- _____, 2016 (b). "Hitit Dini İnançlarında hešta- İle İlgili Yeni Düşünceler", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2, ss. 837-860.
- GÖKÇEK, L. G., 2004. "Asur Ticaret Kolonileri Çağında (MÖ. 1775-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti", Archivum Anatolicum, 7/1, 75s.
- GURNEY, O.R., 1990, Hititler, Dost Yayınları, Ankara, 193s.
- GÜR, B., 2012, Hititler, Mikenler ve Batı Anadolu'daki Kültür Etkileşimleri, Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1 (2), ss. 12-22.
- GÜMBÜL, M., 2014. "Çivi Yazılı Belgelere Göre Hitit Toplum Hayatında Hayvan", Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 107s.
- GÜNEY, E., 2000. Antik Çağ Türkiye Tarihi Coğrafya Bölgeleri, Bilgi Yayın ve Yapım, İstanbul, 100s.
- HİMMETOĞLU, M.F., 2016. "Karatepe Kitabeleri ve Orthostatları Işığında Que'de Ekonomi ve İnanç Hakkında Kısa Bir Değerlendirme", Çukurova Araştırmaları Dergisi, 2(2), ss. 72-79.
- HOFFNER, H. A., (1974). Food Production in Hittite Asia Minor, Alimenta Hethaeorum, Amerikan Oriental Society New Haven, Connecticut, v.55.
- HOFFNER, H.A., 1990. Hittite Myths, Atlanta, Georgia, ss. 14-20.
- _____, 2010. "Hititler Anadolu'sunda Yasal ve Sosyal Kurumlar", Çev.: S. Çilingir, Tarih Okulu, VI, ss. 223-244.
- IMPARATI, F., 1992. Hitit Yasaları, Çev.: E. Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara, 279s.
- İNAN, A., 1939. "Etilerde Ekonomi Hayatı", Türk Tarih Kurumu Dergisi, III (11-12), ss. 423-435.
- KAHRAMAN-ÇİNAR, A., 2012. "Hitit İnanç Sistemi İçerisinde Yazılılığa Tanrı Tasvirlerinin Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 250s.
- KALAFAT, Y., 2004. Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm-Şamanizm, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 9s.

- KARAKUZULU, Z., 2012. “Anadolu’da İlkçağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye’nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi”, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara, ss. 385-391.
- KARAUĞUZ, G., 2001. Hitit Mitolojisi, Çizgi Kitabevi, Konya, 224s.
- _____, 2007. Hititler Dönemi’nde Anadolu’da Ekmek, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 262s.
- KAYA, M., 2014. “Uygarlıklarda Kutsal Geyik Motifi ve Geyik Motifine Bağlı Yer adları”, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 6 (11), ss. 234-235.
- KINAL, F., 1967. “Firüzan: Yamhad Krallığı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 5(8-9), ss. 193-212s.
- _____, 1987. Eski Anadolu Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 320s.
- KIYMET, K., 2014. “Hitit Mitolojisinde Tanrıları Yer Altına İnişi”, Folklor/Edebiyat, 20(77), ss. 21-34.
- KLENGEL, H., 1975. “Zur Okonomischen Funktion der Hethitischen Tempel”, SMEA, XVI, 186s.
- _____, 1986. “The Economy of the Hittite Household (E)”, Oikumene, 5, ss. 28-31.
- KLOCK – FONTANILLE, I., 2005. Hititler, Çev.: N. Yiğitler, Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul, 152s.
- KOÇ, İ., 2006. Hititler, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 136s.
- _____, 2007. “Telipinu ve Dönemi”, Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 148s.
- KÖKDEMİR, G., 2018. Geç Hitit Krallıkları (M.Ö. 1200-700), TÜBA Açık Ders Malzemeleri, Ankara, 1-4s.
- KÖKEN, M., 2014. “Hitit Uygarlığının Çağdaş Türk Resmine Etkisi”, Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 108s.
- KURAL, N., (Edt.), 2011, Tarih Öncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası, Arkeo Atlas Dergisi Özel Koleksiyon, İstanbul, 2011, No:1, 257s.
- LLOYD, S., 2008. Türkiye’nin Tarihi, Çev.: E. Varinlioğlu, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 285s.
- MACQUEEN, J.G., 2001. Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Çev.: E. Davutoğlu, Tarih Arkadaş Yayınları, Ankara, 192s.
- MARTINO, S.D., 2014. Hititler, Dost Kitabevi, Ankara, 152s.
- METİN, H., ve LAMBA, M., 2016. “Hititlerden Roma İmparatorluğu’na Kadar Anadolu Uygarlıklarında Yönetim Yapısı”, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 12(27), ss. 155-174.
- MILLER, J.L., 2005. “Von Syrien Durch Kizzuwatna NachHatti: Die Rituale der Allaiturahhi und Gizija”, Motivation und Mechanismendesulturkontaktes in der Spaten Bronzezeit, pp.129-144.
- MURAT, L., 1998. Hitit Dünyasında Gasgaların Yeri, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (16 – 22 Eylül 1996), ss.435-443.
- _____, 2012 . “Hititlerde Su Kültü”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 31(51), ss. 125-158.
- NISSEN, J. H., 2004. Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Çev.: Z. İlgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 254s.
- NARÇIN, A., 2015. A’dan Z’ye Hitit, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 536s.

- ÖGEL, B., 2014. Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 344s.
- ÖZEY, R., 2013. Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya, Aktif Yayınevi, İstanbul, 446s.
- ÖZÇELİK, N., 2012. İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yayınevi, Ankara, 256s.
- ÖZİŞ, Ü., 1987. "Ancient Water Works in Anatolia", International Journal of Water Resources Development, 3(1), ss. 55-62.
- PEKER, H. 2013. Hitit Devleti'nin Uluslararası ilişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi/International Relationships and Political Instruments of the Hittite State: War and Diplomacy, Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites: An Anatolian Empire, Ed. Meltem Doğan Alparslan ve Metin Alparslan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. ss. 64-83,
- POLANYI, K., 1992. Kurumlaşmış Bir Süreç Olarak Ekonomi, Çev.: Y.S. Tezel, Türkiye Kitabevi, Ankara, ss. 9-14.
- REYHAN, E., 2009. "Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım", Akademik Bakış, 2(4), ss. 157-174.
- _____, 2010. "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 29(47), ss. 65-82.
- SABUNCUO, T., 2011. "Çivi Yazılı Belgeler Işığında M.Ö. 2. Bin Yıl Anadolu'sunda Tarım", Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 168s.
- SAVAŞ, A., 2011. "Hitit, Roma, İslam ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 18, ss. 243-274.
- SALİHOĞLU, E. F., 2017. "Eski Anadolu Uygarlıklarında Mekan-Donat Elemanları Tasarımları ve Etkileri Ekonomisi ", Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 232s.
- SEVİÇ, E., 2009. "Eski Çağ'da Anadolu Ekonomisi", Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 84s.
- SEVİN, V., 2016. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 386s.
- SEVİNÇ, F., 2007 (a). "Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar", Doktora Tezi (Yayınlanmamış), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 364s.
- _____, 2007 (b). "Hititlerde Yeraltı Dünyası", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1), ss. 231-247.
- _____, F., 2008 (a). "Hitit Dininde Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Onunla Özdeş Tutulan Diğer Tanrıçalar", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1, ss. 175-195.
- _____, 2008 (b). "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17, ss. 11-32.
- _____, 2010. "Kitap Tanıtımı: Ahmet Ünal, Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, 29(48), ss. 179-188.
- SINGER, I., 1984. The AGRIG in the Hittite Texts, AS 34, London, ss. 46-47.
- ŞAHİNBAŞ -ERGİNÖZ, G., 2008. "Hititlerin Astronomi Bilgisine ve Hitit Takvimine Bir Bakış", Osmanlı Bilimi Araştırmaları, IX(1-2), ss. 199-213.
- TARACHA, P., 2009. "Religions of Second Millenium Anatolia"jk, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, ss. 70-72.

- TAŞ, İ., 2008. "Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(1), ss. 73-90.
- _____, 2008. (a). Hitit Kralı IV. Tudhaliya'nın Asur Devleti'ne ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası," İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 383s.
- TURGUT, H.M., 2013. "Hitit Konutları", Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 233s.
- UNUTMAZ, İ., 2013. Anadolu'da Antik Dönemden Günümüze Su Mühendisliği Harikaları, WILO, İstanbul, 294s.
- ÜNAL, A., 1997. "Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar", Archivum Anatolicum, 3, ss. 341-356.
- _____, 1999. Hititler-Etiler ve Diğer Anadolu Uygarlıkları, Etibank Yayınları, İstanbul, 292s.
- _____, 2004. "Hitit Yasaları, Hititlerde Büyü, Hititlerde Fal, Hitit Mutfağı", Arkeo Atlas 3, İstanbul, ss. 41-46.
- _____, 2005. Hititler Devrinde Anadolu, Kitap III, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 100s.
- ÜNAL, A., ve GİRĞİNER, S., 2007. Kilikya-Çukurova: İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul, 628s.
- _____, 2016. Hititçe – Türkçe, Türkçe – Hititçe Büyük Sözlük, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 1003s.
- _____, 2007. Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü, Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul, 208s.
- _____, A., 2013. "Eski Anadolu'da At, Hititçe Kikkuli At Eğitimi Metinleri ve 'Tavlaya Çekmek' İle İlgili Teknik Bir Ayrımı", Çorum Kültür Sanat Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi, 14, ss. 48-49.
- ÜNAR, Ş., 2017. "Hitit Tarım Ekonomisinde NAM.RA' ların Yeri ve Önemi", Cappadocia Journal Of History And Social Sciences, Vol.9, 572s.
- ÜNSAL, V., 2012. "Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 28, 209s.
- YAKAR, J., 2012. Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Çev.: S. Hırçın Riegel, Homer Kitabevi, İstanbul, 464s.
- YAVUZ, F., 2005. Türkiye'de Tarım, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 252s.
- YEŞİLTEPE, B., 2015. "Hiti Çivi Yazılı Metinlerin Okunmasında Uzman Sistem Uygulama Örnekleri", Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), Başkent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 43s.
- YILDIRIM, E., 2012. " MÖ. II. Binyılda Paylaşılmayan Topraklar: Kuzey Suriye", The Journal of Academic Social Science Studies, France, ss. 1390-1393.
- YILDIRIM, M., 2014. "Antik Dönemlerde Adana'da Dini İnanç", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14(1), ss. 35-48.
- YILDIRIM, R., 1996. Eskiçağ'da Anadolu, Meram Yayınları, İzmir, 202s.
- YİĞİT, T., 2007. Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman," Tarih Araştırmaları Dergisi, 41, ss. 1-9.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı : Hülya KAYAÖZ
Doğum Yeri : Çorum

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Ankara Üniversitesi DTCF, Eskiçağ Dilleri ve
Kültürleri Bölümü Hititoloji Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Öğrenimi : KSÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Doktora Öğrenimi : -
Bildiği Yabancı Diller : -
Bilimsel Faaliyetleri : -

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : Kültür ve Turizm Bakanlığı, Gaziantep Müze
Müdürlüğü ve Gaziantep Kültür Varlıklarını
Koruma Bölge Müdürlüğü

İletişim

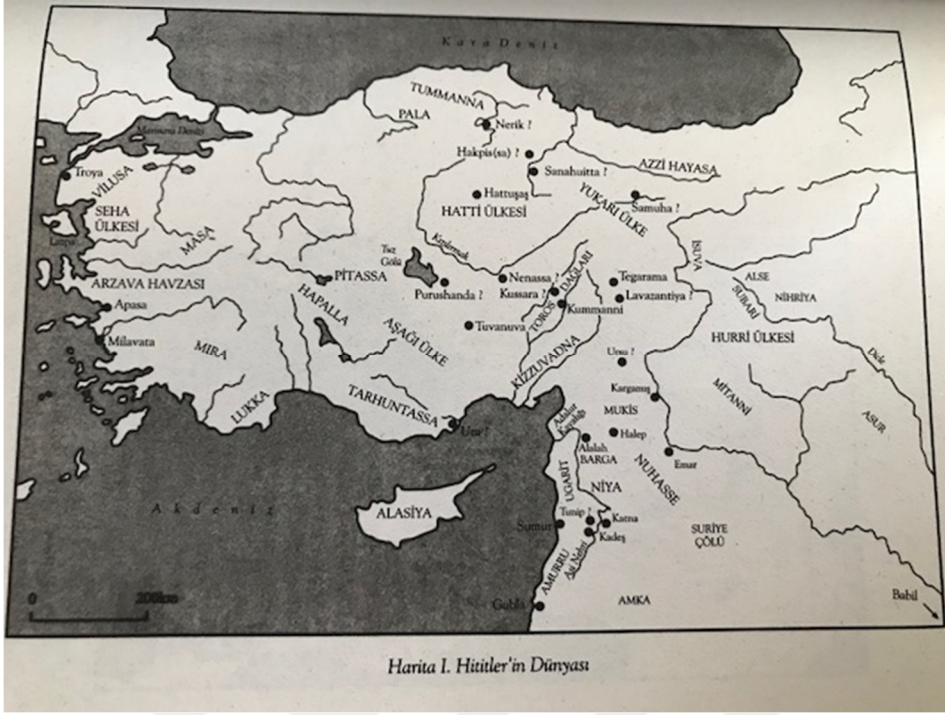
E-Posta Adresi : hkayaoz2207@gmail.com
Tel. :
Tarih :

EKLER

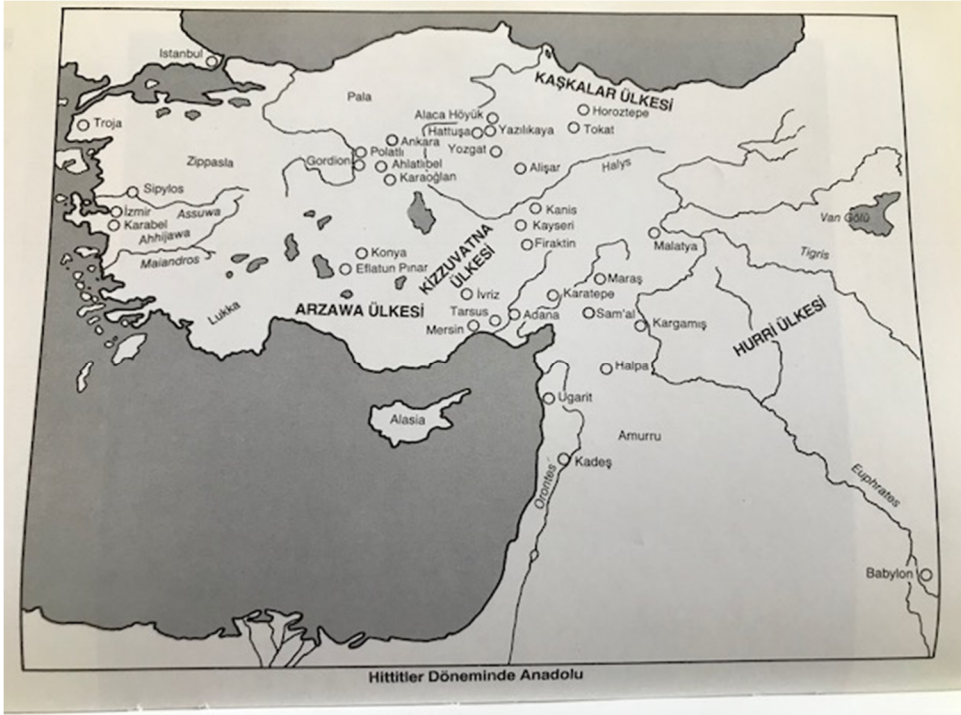
HARİTALAR

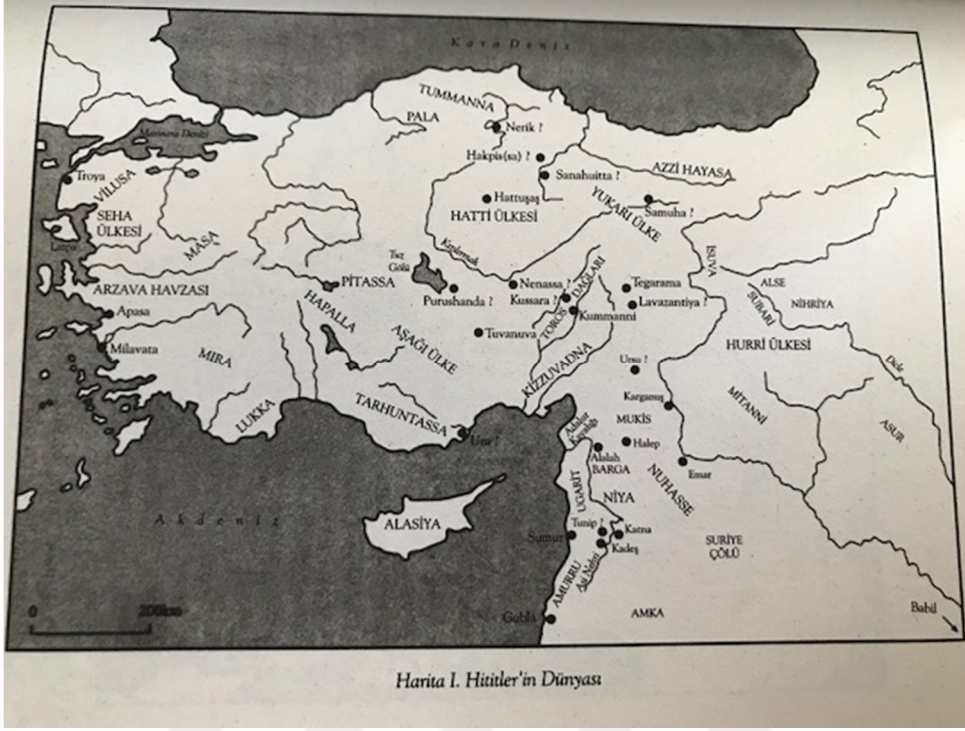
Harita-1: Anadolu Haritası (Macqueen, 2015: 41)

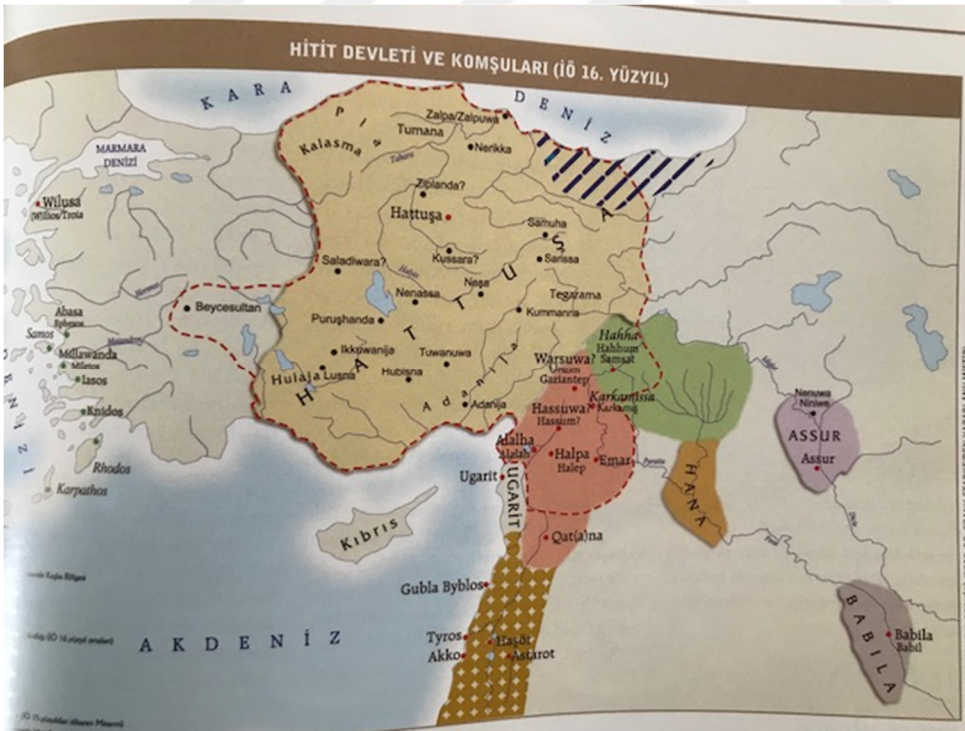
Harita-2: Hitit Çağında Anadolu (Bryce, 2002: 15)

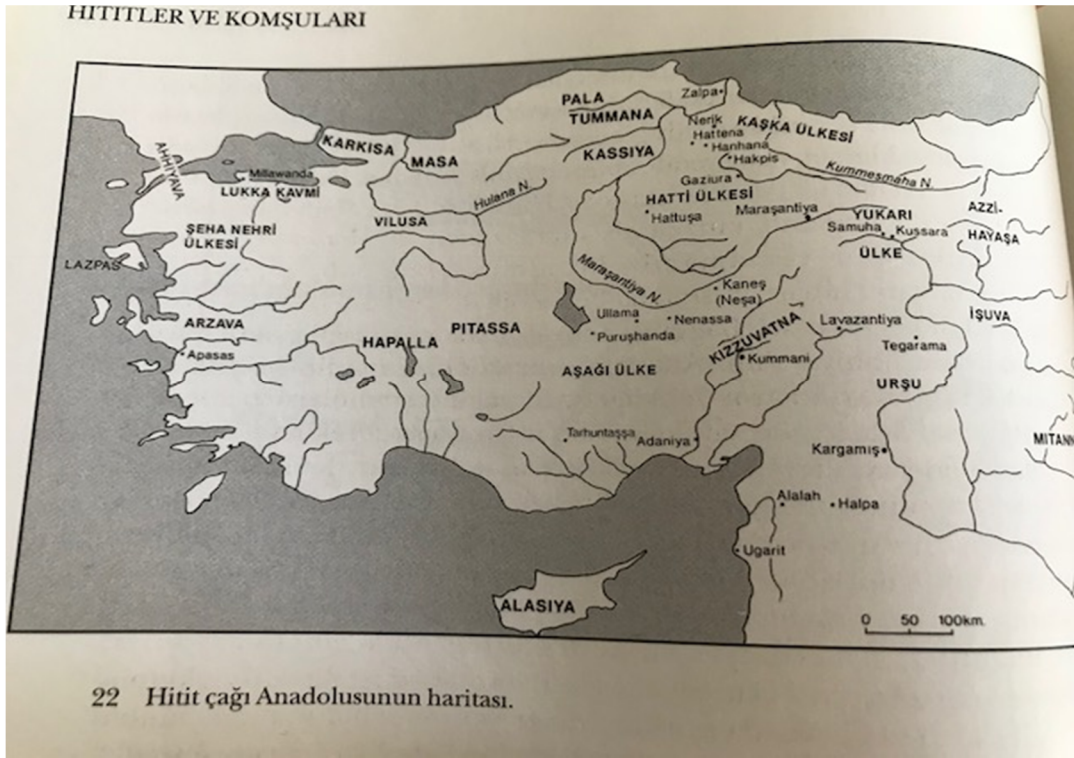

Harita-3: Anadolu (Akurgal, 1988: 574)

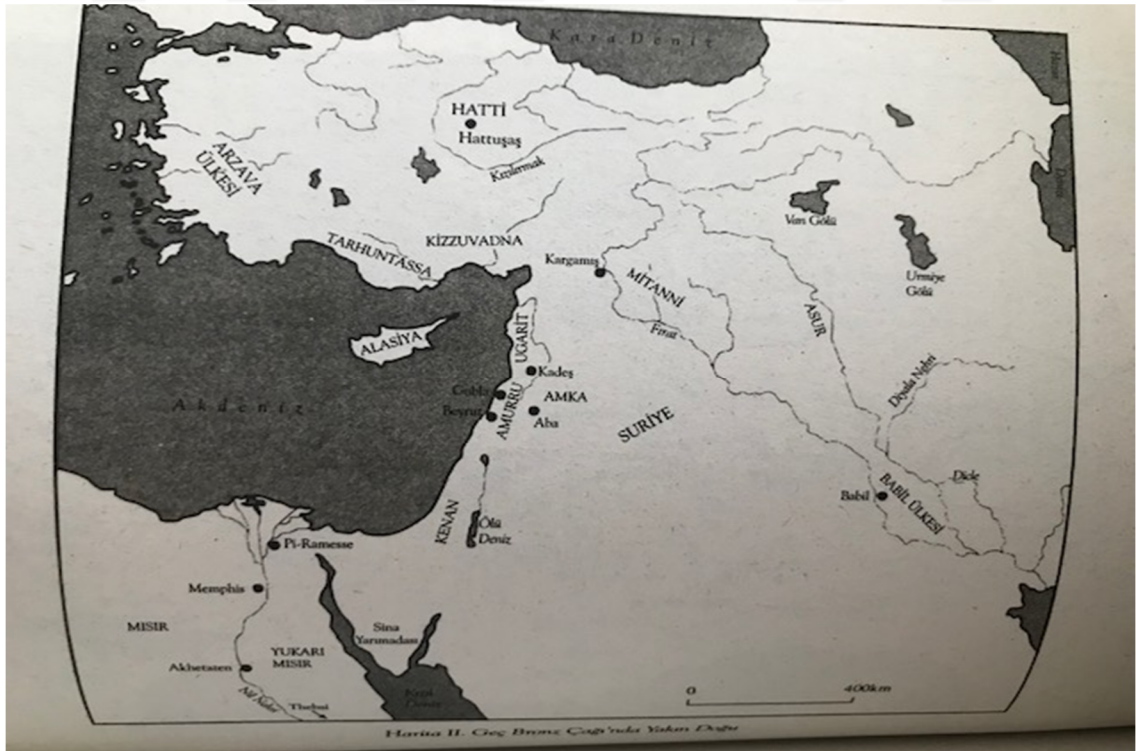

Harita-4: Anadolu (Bryce, 2002: 15)

Harita-6: Anadolu (Macqueen, 2015: 42)

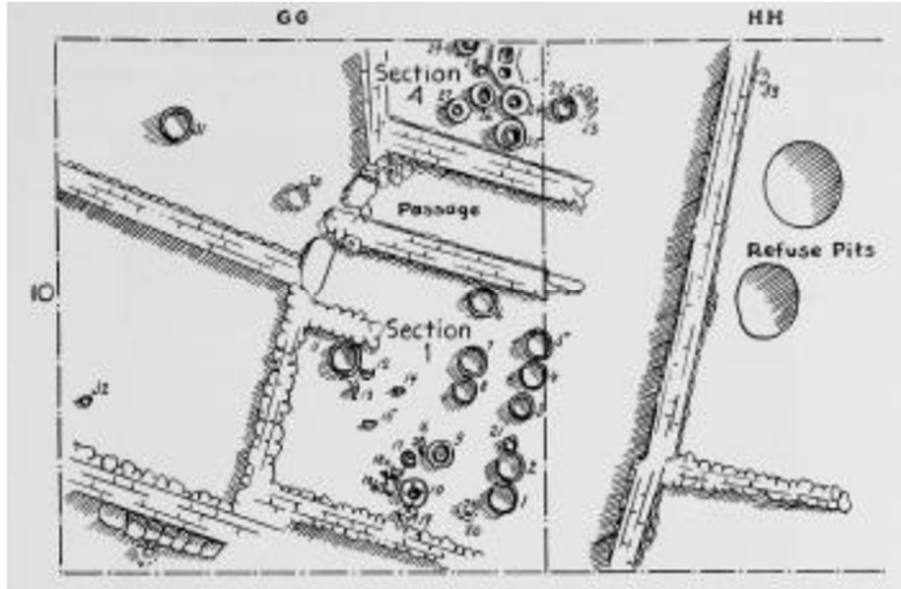
Harita-7: Hitit Çağında Yakınoğu (Bryce, 2002: 16)

RESİMLER

(C) ADW Mainz
N01305
Bo 2094

Res.1: Hitit Yasaları (Imparati, 1992: 150-151)

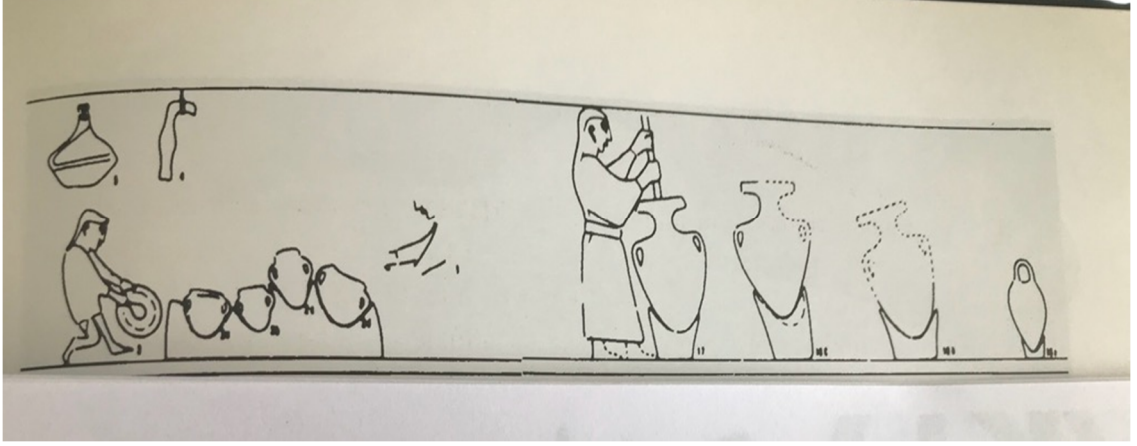
Res.2: Depolama K pleri  rnekleri (Erich, 1929: 88)

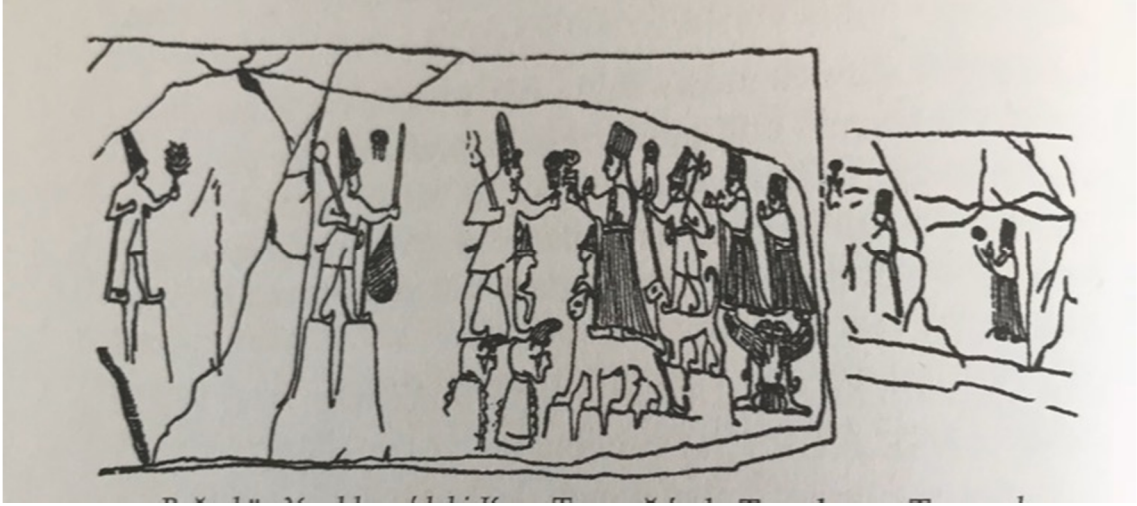
Res.3: Savaş Arabası (Köken, 2014: 24)

Res.4: Kült Vazosu Kabartmasında Boğanın Kurban Edilmesi (Alp, 2002: 12-13)

Res.5: İnanlıktepe Vazosu'nun üstten dördüncü kabartmasında yer alan mutfak sahnesinde buğdayın taştan bir topuzla ezilişi (Alp, 2003: 47)

Res.6: Boğazköy-Yazılıkaya'daki Kaya Tapınağı'nda Tanrılar ve Tanrıçalar. Sol başta Hububat Tanrısı Halki (Karağuz, 2007: 18)

Res.7: Konya-Karahöyük'te bulunan üzüm salkımı biçiminde bir lamba (Alp, 1999: 75)